

POLMESEČASTE FIBULE

O KULTURNIH POVEZAVAH MED EGEJO IN *CAPUT ADRIAE*

BIBA TERŽAN

Filozofska fakulteta, Aškerčeva 12, YU-61000 Ljubljana

Polmesečaste fibule sodijo med tisti nakit starejše železne dobe, pri katerem se odgovori na vprašanja o času njihove mode in njihove razširjenosti ne zdijo več sporni. Prav zato so dobro izhodišče za razpravo o povezavah med severnojadranjskim področjem in njegovim zaledjem ter egejsko-maloazijskim svetom v zgodnjem 1. tisočletju pr. n. š.*

I.

Leta 1959 se je G. Kossack v svojem temeljnem delu o halštatski dobi dotaknil tudi problema polmesečastih fibul: tipološko je ločil med enozankastimi in dvozankastimi fibulami; s kartiranjem je dokazal, da so bile prve razširjene predvsem v zahodnohalštatskem krogu in v samem Hallstattu, druge na jugovzhodnem alpskem področju. Zahodnohalštatske enozankaste fibule je uvrstil med značilne tipe Ha D1, za dvozankaste polmesečaste fibule z jugovzhodnega alpskega področja pa je pokazal, da so starejše od stopnje Vače II (oz. Ha C2). Tako je vzorce za zahodnohalštatske enozankaste polmesečaste fibule iskal v polmesečastih fibulah iz jugovzhodnoalpskega sveta.¹

Ko je l. 1970 S. Gabrovec predložil študijo o dvozankastih ločnih fibulah, je obravnaval le dvozankaste polmesečaste fibule. Vzrok za to je iskati v dejstvu, da je njegova analiza pokazala, da so bile dvozankaste ločne fibule s svojimi številnimi variantami predvsem značilnost nošnje balkanskih dežel. Presenetljivo je, da je njihova zahodna meja potekala po dolini Soče do doline Salzacha, le posamezni primerki so zašli v zahodnejše kraje – v Este in na področje kulture Golasecca. Glede na obliko noge fibul je S. Gabrovec med dvozankastimi polmesečastimi fibulami razlikoval dve varianti: prvo s polkrožno nogo, drugo z višjo, ramenasto nogo v obliki »peščene ure«. Njihov nastanek je predvideval v zahodni Sloveniji v času Ha B3, kjer je iskal njihove predhodnice predvsem v enozankastih ločnih fibulah s trikotno nogo. Od tod naj bi se v času Ha C razširile po drugih delih jugovzhodnoalpskega sveta do spodnjega Podonavja in v srednjo Evropo.²

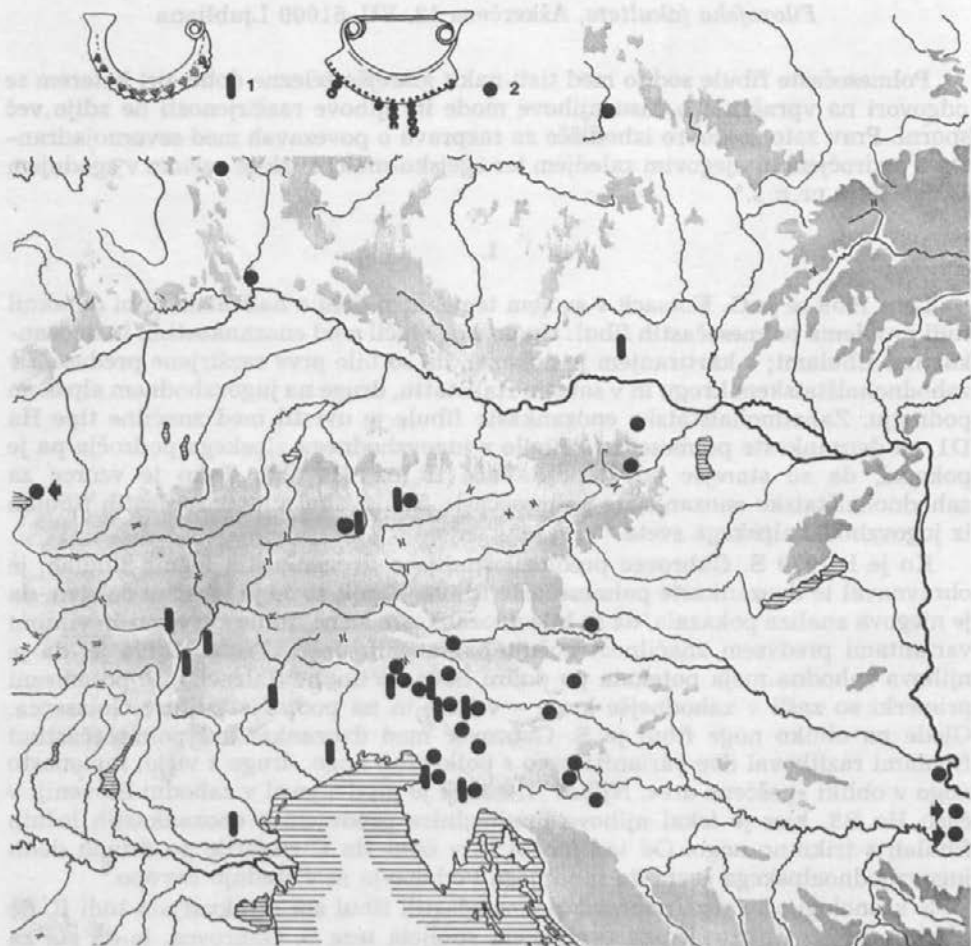
S kronologijo in razširjenostjo polmesečastih fibul sta se ukvarjala tudi R. de Marinis in M. Guštin, ki sta v glavnem sprejela teze S. Gabrovca, le da sta za enozankaste in dvozankaste polmesečaste fibule uvedla enotno poimenovanje, t. i.

* Za še neobjavljene podatke in gradivo o polmesečastih fibulah, ki so mi jih dali na razpolago oz. so me nanje opozorili, se želim zahvaliti. S Gabrovcu, Ljubljana, P. Gleirscherju, Neustift v Stubai, A. Lippertu, Innsbruck, L. Nebelsicku, Berlin, A. Sherrattu, Oxford, D. Svoljšku, Ljubljana, G. Tomečiju, Innsbruck, M. Urlebovi in T. Scheinu, Postojna. Risbe je izdelal D. Dervišić.

»slovenski tip«, kar je vsaj s tipološkega stališča vprašljivo. Vendar sta razširila naše obzorje s tem, da sta opozorila na podobne fibule na južnem Apeninskem polotoku in na Balkanskem polotoku ter spomnila na beoške fibule, ki jih je že J. Sundwall povezoval s srednjeevropskimi polmesečastimi fibulami.³

II. POLMSEČASTE FIBULE

Na področju *Caput Adriae* in v njegovem zaledju so polmesečaste fibule znane v treh izrazitih variantah. Pri prvi gre za enozankaste polmesečaste fibule s sorazmerno ozkim lokom in večinoma polkrožno nogo, le pri nekaterih mlajših

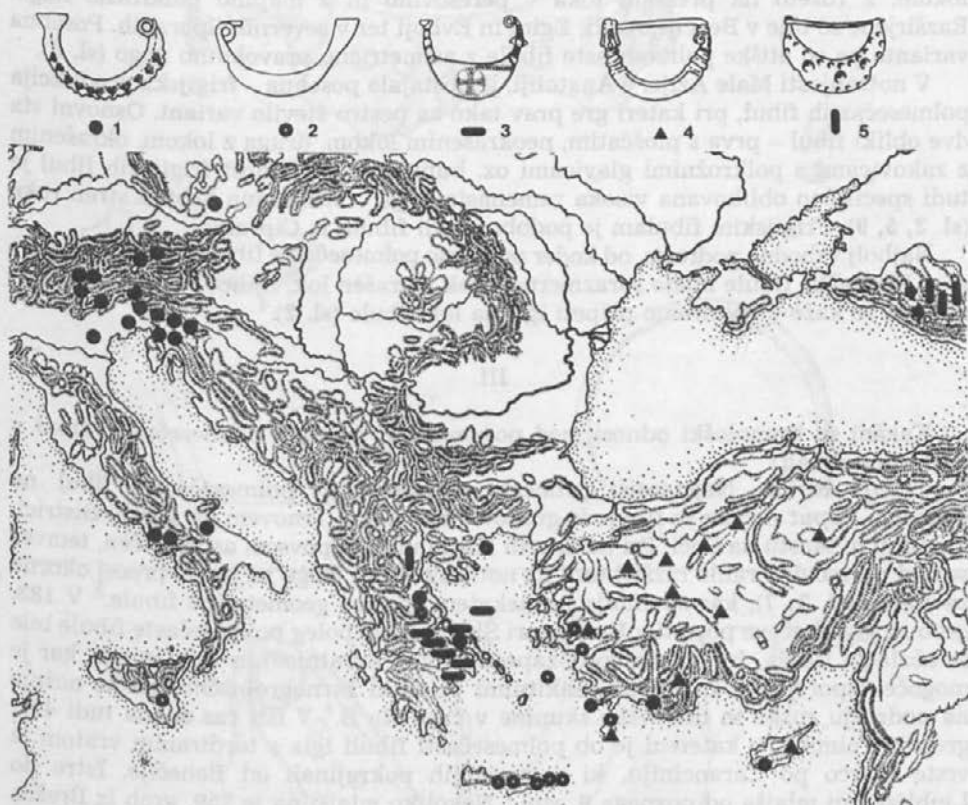

Sl. 1: Karta razširjenosti enozankastih polmesečastih fibul – 1 (cfr. seznama 1–2) in dvozankastih polmesečastih fibul – 2 (cfr. sezname 10–15) na področju *Caput Adriae* in v zaledju.

Abb. 1: Verbreitungskarte der einschleifigen Halbmondfibeln (cfr. die Verzeichnisse 1–2) und der zweischleifigen Halbmondfibeln (cfr. die Verzeichnisse 10–15) im Gebiet *Caput Adriae* und im Hinterland.

primerkih, npr. iz Merana in Völsa, sta lok in noga široka. Razširjene so bile na področju od Poadižja na zahodu do Ljubljane na vzhodu, le posamezne so zašle tudi v severnejše kraje (sl. 1, 2). Drugo predstavljajo enozankaste polmesečaste fibule s širokim lokom, praviloma okrašenim s punciranimi krožci in živalskimi figuricami, in veliko polkrožno nogo. Pogoste so bile v Hallstattu in na Bavarskem, tako da je moč govoriti o posebni zahodnohalštatski varianti teh fibul (sl. 7).

Tretja varianta so dvozankaste polmesečaste fibule, med katerimi pa je več lokalnih različic (sl. 1, 5, 6, 7). Značilne so bile v svetolucijski oz. posoški in notranjsko-kraški skupini, kjer je potekala zahodna meja njihove razširjenosti; nosili so jih na Koroškem, v štajersko-panonskem svetu in v Beli krajini, medtem

Sl. 2: Karta razširjenosti enozankastih polmesečastih fibul:

- 1 – tipi *Caput Adriae*, Merano, Suessula (cfr. seznam 1–3)
- 2 – tip II d po Sapouna Sakellarakis (cfr. seznam 5)
- 3 – tip IX d po Sapouna Sakellarakis (cfr. seznam 6)
- 4 – frigijske fibule tipa A I po Canerju (cfr. seznam 8)
- 5 – kavkaške fibule (cfr. seznam 7).

Abb. 2: Verbreitungskarte der einschleifigen Halbmondfibeln:

- 1 – Typen *Caput Adriae*, Merano, Suessula (cfr. die Verzeichnisse 1–3)
- 2 – Typ II d nach Sapouna Sakellarakis (cfr. Verzeichnis 5)
- 3 – Typ IX d nach Sapouna Sakellarakis (cfr. Verzeichnis 6)
- 4 – phrygische Fibeln des Typs A I nach Caner (cfr. Verzeichnis 8)
- 5 – kaukasische Fibeln (cfr. Verzeichnis 7).

ko jih na Dolenjskem razen redkih izjem takorekoč niso poznali. Poznali pa so jih v vzhodnejših krajih – v spodnjem Podonavju, onkraj Železnih vrat (sl. 5).

Iz južne Italije izvirajo le maloštevilne polmesečaste fibule, in še te so različne – z ozkim lokom, pa tudi s širokim, figuralno okrašenim lokom. Poznamo jih s Sicilije, iz Kampanje in Apulije (sl. 2).

Polmesečaste fibule so nosili tudi v Egeji, od koder je prav tako znanih več lokalnih variant. Manjše fibule s sorazmerno ozkim lokom so uporabljali predvsem na področju od Krete do zahodne obale Male Azije. Tem so podobne fibule z nekoliko širšim lokom iz Evboje in Tesalije (sl. 2).

Drugačne so t.i. beoške polmesečaste fibule s širokim, praviloma okrašenim lokom, z rozeto na prehodu loka v peresovino in z majhno polkrožno nogo. Razširjene so bile v Beociji, Atiki, Eginu in Evboji ter v severnih Sporadih. Posebna varianta pa so atiške polmesečaste fibule z asimetrično pravokotno nogo (sl. 2).

V notranjosti Male Azije, v Anatoliji, je obstajala posebna – frigijska produkcija polmesečastih fibul, pri kateri gre prav tako za pestro število variant. Osnovni sta dve obliki fibul – prva s ploščatim, neokrašenim lokom, druga z lokom, okrašenim z zakovicami s polkrožnimi glavicami oz. bunkami. Značilnost frigijskih fibul je tudi specifično oblikovana visoka ramenasta noga – stilizirana hrbtna stran roke (sl. 2, 5, 9). Frigijskim fibulam je podobna tudi fibula iz Cipra.

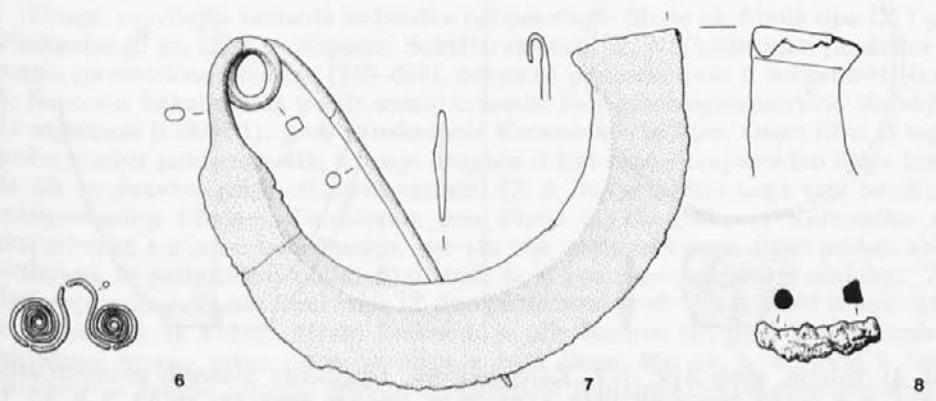
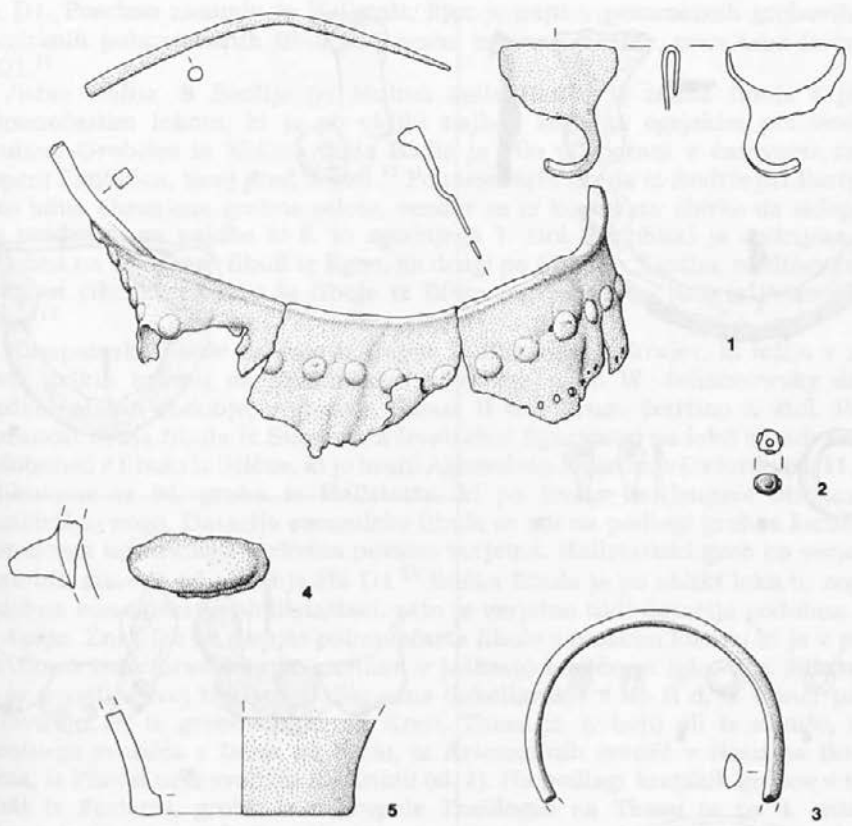
Najbolj vzhodno področje, od koder poznamo polmesečaste fibule, je Transkavkazija. Kavkaške fibule imajo sorazmerno širok, okrašen lok, njihova lokalna značilnost pa se kaže v specifično pripeti igli na lok fibule (sl. 2).⁴

III.

Kakšni so kronološki odnosi med posameznimi vrstami polmesečastih fibul v naštetih deželah?

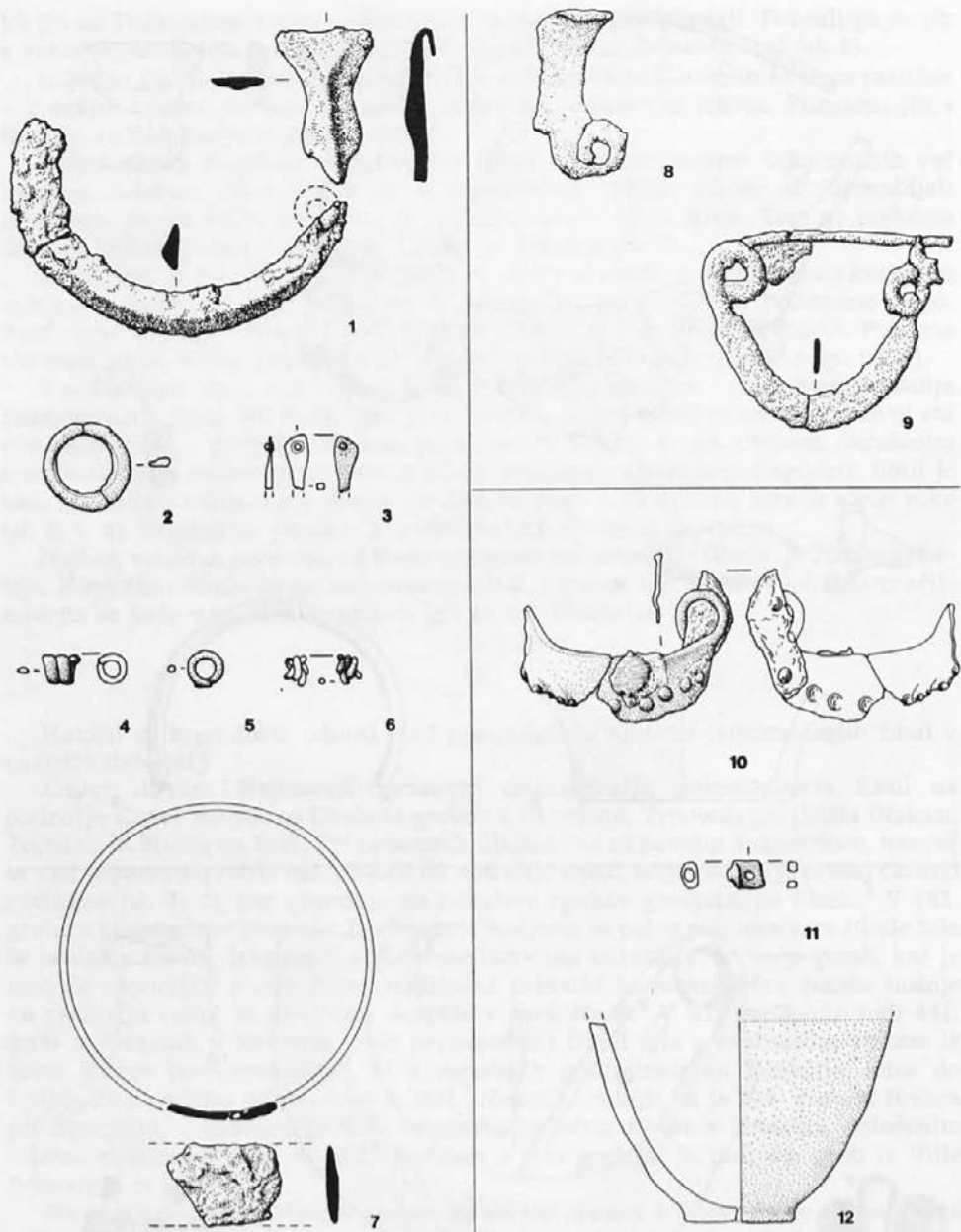
Caput Adriae. Najstarejši primerki enozankastih polmesečastih fibul na področju *Caput Adriae* so fibule iz grobov v Škocjanu, Trnovem pri Ilirski Bistrici, Tolminu in Mostu na Soči. Pri nekaterih fibulah lok ni povsem asimetričen, temveč se nad peresovino rahlo razširi tudi na notranjo stran, nogo pa imajo precej okorno zavihano (sl. 3: 7), kar spominja na nekatere egejske geometrične fibule.⁵ V 183. grobu z Gombačeve posesti v Brežcu pri Škocjanu so poleg polmesečaste fibule bile še očalasta fibula, fragmenti votle zapestnice (ali ovratnice) in večji gumb, kar je mogoče vzporejati z značilnimi nakitnimi pridatki žarnogrobiščne ženske nošnje na področju ruške in dobovske skupine v času Ha B.⁶ V isti čas spada tudi 441. grob iz Tolmina, v katerem je ob polmesečasti fibuli igla s tordiranim vratom iz vrste Marco po Caranciniju, ki v sosednjih pokrajinah od Benečije, Istre do Ljubljane ni mlajša od poznega 9. stol.⁷ Nekoliko mlajši pa je 259. grob iz Brežca pri Škocjanu, v katerem je tudi enozankasta ločna fibula z listastim, usločenim lokom, značilna za čas 8. stol.⁸ Sočasen s tem grobom je tudi 69. grob iz Ville Benvenuti iz Est.⁹

Na podlagi predstavljenih grobov se ne zdi sporna trditev, da se enozankaste polmesečaste fibule pojavijo na področju *Caput Adriae* vsaj v času 9. stol. in ostanejo v svoji arhaični obliki v modi še v 8. stol. Iz njih so izpeljane mlajše lokalne različice, tako v zahodni Sloveniji, kot kažejo primerki iz Škocjana, Mosta na Soči in Ljubljane, pa na južnem Tirolskem – s fibulami iz Merana in Völsa (sl. 16) in v notranjem alpskem svetu – s fibulami iz Hallstatta in še severneje ležečega Maierscha, kjer so jih nosili do poznega Ha C/D1.¹⁰ V slednjih lahko iščemo tudi vzore za hallstattsko-bavarsko produkcijo enozankastih polmesečastih fibul iz časa

Sl. 3: Trnovo pri Ilirski Bistrici, grob 126: 1-5, grob 76: 6-8. 1, 3, 6, 7 bron, 8 železo, 2 steklo, 4-5 keramika. M: 1-3, 6-8 = 1:2; 4-5 = 1:4.

Abb. 3: Trnovo bei Ilirska Bistrica, Grab 126:1-5, Grab 76: 6-8. 1, 3, 6, 7 Bronze, 8 Eisen, 2, Glas, 4-5 Keramik.

Sl. 4: Tolmin, grob 419: 1-7. Kalendenberg, fragmenta železnih polmesečastih fibul: 8-9 (po C. Pescheck 1942, t. 25: 2-3). Trnovo, grob 68: 10-12. 2-6, 10, 11 bron, 1, 7-9 železo, 12 keramika. M: 1-11 = 1:2; 12 = 1:4.

Abb. 4: Tolmin, Grab 419: 1-7. Kalendenberg, zwei Fragmente eiserner Halbmondfibeln: 8-9 (nach C. Pescheck 1942, Taf. 25: 2-3). Trnovo, Grab 68: 10-12. 2-6, 10, 11 Bronze, 1, 7-9 Eisen, 12 Keramik.

Ha D1. Posebno zanimiv je Hallstatt, kjer je najti v posameznih grobovih razen tipiziranih polmesečastih fibul še povsem izjemne izdelke, prav tako iz časa Ha C-D1.¹¹

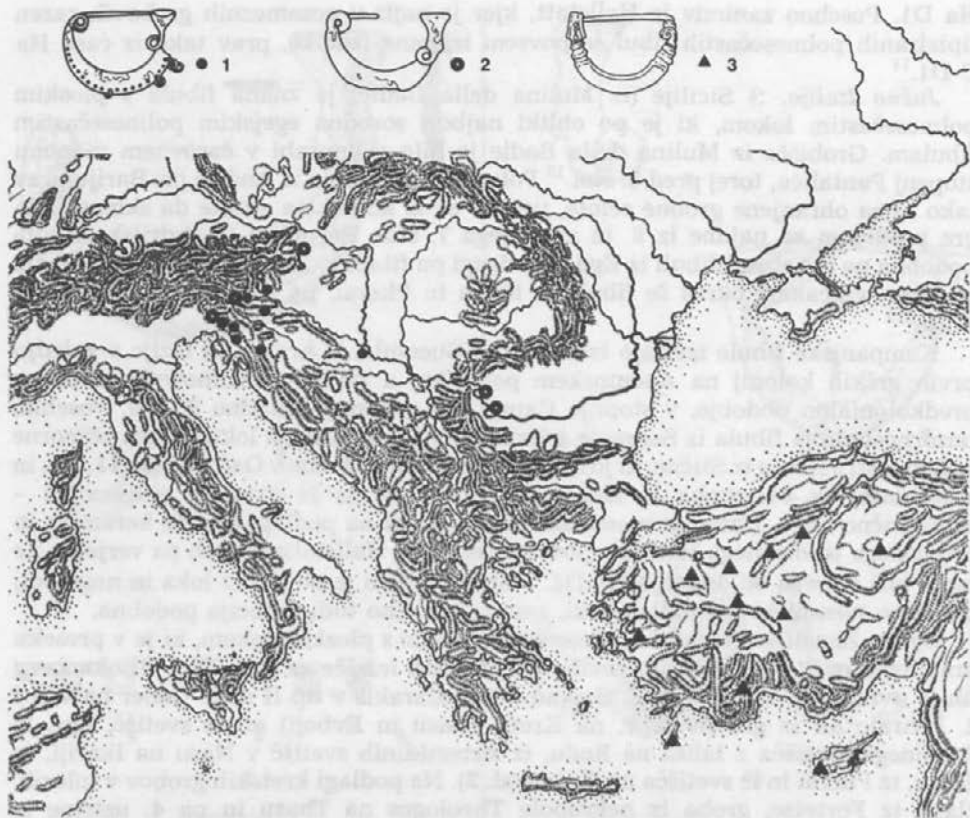
Južna Italija. S Sicilije (iz Mulina della Badie) je znana fibula s ploskim polmesečastim lokom, ki je po obliki najbolj sorodna egejskim polmesečastim fibulam. Grobišče iz Mulina della Badie je bilo v uporabi v časovnem razponu stopenj Pantalica, torej pred 8. stol.¹² Polmesečasta fibula iz Andrie pri Bariju prav tako nima ohranjene grobne celote, vendar se iz konteksta zbirke da sklepati, da gre predvsem za najdbe iz 8. in zgodnjega 7. stol. Po obliki je andrijska fibula podobna na eni strani fibuli iz Egne, na drugi pa fibuli iz Xantha, medtem ko imajo podoben cikcakast okras še fibule iz Efeza in Pherai, pa tudi iz Peterbühla pri Völsu.¹³

Kampanjske fibule izvirajo iz Capue in Suessule, iz krajev, ki ležijo v zaledju prvih grških kolonij na Apeninskem polotoku, a jih W. Johannowsky datira v predkolonialno obdobje, v stopnjo Capua II a, v drugo četrtino 8. stol. Posebno pozornost zbujata fibula iz Suessule z živalskimi figuricami na loku zaradi nesporne podobnosti s fibulo iz Stične, ki jo hrani Ashmolean Museum v Oxfordu (sl. 11, 12), in s fibulama iz 94. groba iz Hallstatta, ki pa imata že drugače oblikovano – asimetrično nogo. Datacija suessulske fibule se zdi na podlagi grobne keramike in bronastega tordiranega torkvesa povsem verjetna. Hallstattski grob pa verjetno ne more biti starejši od obdobja Ha D1.¹⁴ Stiška fibula je po obliki loka in noge bolj podobna suessulski kot hallstattski, zato je verjetno tudi datacija podobna.

Egeja. Značilne so manjše polmesečaste fibule s ploskim lokom, ki je v preseku praviloma ozek pravokotnik, zavihan v jaškasto ležišče za iglo. Chr. Blinkenberg jih je uvrstil v svoj tip II/4, E. Sapouna Sakellarakis v tip II d, E. Caner pa v II f 2. Izvirajo ali iz grobov (npr. na Kreti, Thasu in Evboji) ali iz svetišč, npr. iz Ateninega svetišča z Ialisa na Rodu, iz Artemidinih svetišč v Nasu na Ikariji, iz Efeza, iz Pherai in iz svetišča na Knidu (sl. 2). Na podlagi kretskih grobov v tolosih, zlasti iz Fortetse, groba iz nekropole Theologos na Thasu in pa 4. ustrine iz nekropole Skoubris v Lefkandiju, kjer so celo železne in bližje tipu »Caput Adriae«, je razvidno trajanje njihove mode v času 10.–9. stol., medtem ko najdbe iz svetišč nakazujejo, da so ostale v uporabi še v 8. stol.¹⁵

Druga, razvitejša varianta so beoške polmesečaste fibule oz. fibule tipa IX 1 po Blinkenbergu oz. IX d po Sapouni Sakellarakisovi.¹⁶ J. N. Coldstream jih datira v pozno geometrično obdobje (740–690), nekatere primerke celo v subgeometrično. E. Sapouna Sakellarakis pa jih skuša umestiti že v srednjegeometrično obdobje. Za argument ji služi 41. grob iz nekropole Kerameikos iz Aten. Osem fibul iz tega groba je sicer polmesečastih, a imajo drugače oblikovano – trapezoidno nogo, tako da jih ne moremo pripisati njeni varianti IX d, saj je takšna noga tuja beoškim polmesečastim fibulam. Coldstream ima fibule iz 41. groba iz Kerameika za eksperiment s sijajno bodočnostjo, ker sta obe zastopani vrsti fibul postali zelo razširjeni in priljubljeni obliki fibul tudi še v poznogeometričnem obdobju. Za datiranje polmesečastih fibul vrste IX d so pomembni predvsem grobovi iz nekropol v Lefkandiju na Evboji. Mesto Lefkandi je bilo namreč tik pred 710 dokončno opuščeno, njegov zaton pa se je začel v času okrog 800 pr. n. š., torej v času ustanovitve Eretrie. Otroški grob 36 iz nekropole Toumba z dvema polmesečastima fibulama sodi sicer med najpoznejše grobove v Lefkandiju in je datiran v evbojsko subgeometrično obdobje II–III. Starejše polmesečaste fibule iz Lefkandija, iz nekropole Skoubris, pa so iz subgeometričnega obdobja I–II.¹⁷

Zakavkazje. S kavkaškega področja so znane le maloštevilne polmesečaste

Sl. 5: Karta razširjenosti dvoankastih polmesečastih fibul:

- 1 – železne fibule s polkrožno nogo oz. brez ohranjene noge (cfr. seznam 11)
- 2 – tip Basarabi (cfr. seznam 10) in
- 3 – frigijske fibule tipa A I po Canerju (cfr. seznam 8).

Abb. 5: Verbreitungskarte der zweischleifigen Halbmondfibeln:

- 1 – Eisenfibeln mit halbkreisförmigem Fuß bzw. ohne erhaltene Füße (cfr. Verz. 11)
- 2 – Typ Basarabi (cfr. Verz. 10) und
- 3 – phrygische Fibeln des Typs A I nach Caner (cfr. Verz. 8).

fibule, ki so podobne egejskim, predvsem beoškim fibulam oz. fibulam IX 1 po Blinkenbergu, vendar je O. W. Muscarella pokazal, da gre za lokalno izdelavo. Kaže se v specifični pritrditvi igle na lok fibule, tako da gre pravzaprav za »dvodelno« konstrukcijo. Muscarella je zanje predlagal datacijo v 7.–6. stol.,¹⁸ kar se zdi glede na njihovo modo v egejskem svetu razmeroma pozno. Zaradi pomanjkanja grobnih celot ostaja njihova časovna opredelitev odprta.

Na kavkaške fibule spominja majhna polmesečasta fibula iz Vergine, ki ima iglo podobno pritrjeno na lok, vendar ima tudi zanko. Fibula izvira iz 20. groba v gomili AΓ, ki ga M. Andronikos datira v zgodnje 8. stol.¹⁹ Če bi takšna primerjava verginske fibule s kavkaškimi vzdržala kritiko, bi grob iz Vergine lahko služil tudi za datiranje polmesečastih fibul v Zakavkazju.

Mala Azija. Moda frigijskih fibul vrste XII 7 A in 7 po Muscarelli oz. A I, 1-2 po Canerju je označena z gomilo W iz Gordiona, ki je kot najstarejša s temi fibulami

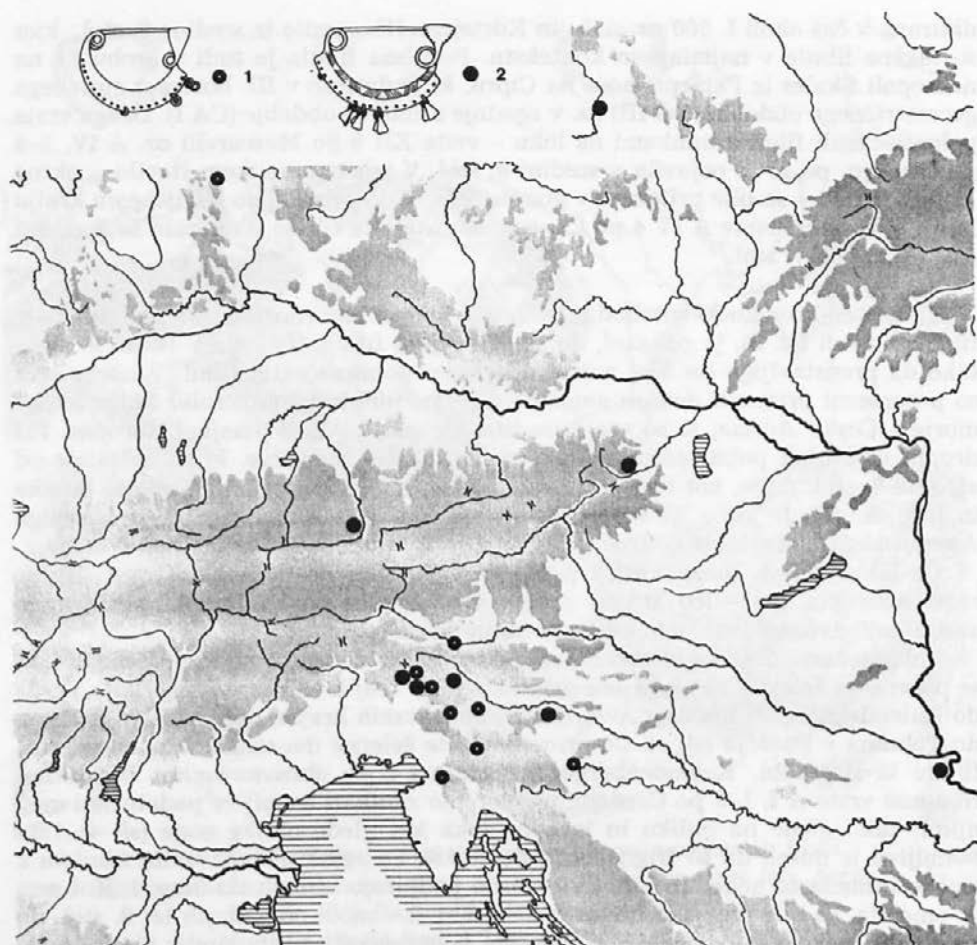
datirana v čas okoli l. 800 pr. n. š., in Körtejevo III. gomilo iz sredine 8. stol., kjer so takšne fibule v najmlajšem kontekstu. Podobna fibula je tudi v grobu 81 na nekropoli Skales iz Palaepaphosa na Cipru, ki je datiran v III. horizont cipskega geometričnega obdobja (CG III) oz. v zgodnje arhaično obdobje (CA I). Druga vrsta polmesečastih fibul z bunkami na loku – vrste XII 9 po Muscarelli oz. A IV, 1–4 po Canerju, pa se je pojavila v sredini 8. stol. V izjemno velikem številu – okrog 150 jih je bilo – so bile priložene v gomilo MM, ki jo pripisujejo frigijskemu kralju Midi. V varianti vrste A IV 4 po Canerju so ostale te fibule v uporabi še v mlajši čas – v 1. pol. 7. stol.²⁰

Ta kratek kronološki sprehod po deželah, kjer so bile enozankaste polmesečaste fibule v modi (sl. 2), je pokazal, da so se egejske fibule pojavile v 10. in 9. stol., tako da predstavljajo (ta hip) najstarejšo vrsto polmesečastih fibul. V istem času so posamezni primerki dosegli obale Sicilije, pa tudi najgloblji zaliv Jadranskega morja – *Caput Adriae*; te so egejskim fibulam tudi tipološko najbolj sorodne. Pri drugih variantah polmesečastih fibul gre za lokalne stvaritve, ki so nastajale od sredine 9. stol. dalje, kot kažejo, npr., atiški primerki, pa nekoliko mlajše beoške in frigijske fibule vrste XI 7A po Muscarelli, ter fibule iz 1. pol. 8. stol. z juga Apeninskega polotoka, s področja *Caput Adriae* in verjetno tudi iz Zakavkazja.

Če lahko pojav enozankastih polmesečastih fibul na področju *Caput Adriae* razumemo kot posledico stikov z egejskim svetom po »jadranski poti«, nam zastavljajo dvozankaste polmesečaste fibule še dodatno uganko.

Polmesečaste fibule z visoko ramenasto nogo oz. z nogo v obliki peščene ure, ki so praviloma železne, so razširjene v obdonavskih krajih od Basarabi in Balta Verde do Kalendenberga v Spodnji Avstriji in v obdravskih krajih, npr. v Bregu (Frögu), do Tolmina v Posočju (sl. 5). Če primerjamo te železne dvozankaste polmesečaste fibule iz Basarabi, Kalendenberga in Tolmina z že obravnavanimi frigijskimi fibulami vrste A I, 1–2 po Canerju, ne moremo zanikati osupljive podobnosti med njimi: tako glede na obliko in izvedbo loka kot glede oblike noge (sl. 4: 1,8). Mamljiva je misel, da so frigijske fibule služile za zgled podonavskim fibulam z visoko ramenasto nogo. To hipotezo morda podpirajo kronološki odnosi. Kot sem že omenila, so bile frigijske fibule vrste A I, 1–2 v modi od zadnjih let 9. stol. do sredine 8. stol.²¹ Grobove z dvozankastimi polmesečastimi fibulami z visoko nogo iz Basarabi, Balta Verde, Brega/Fröga in Tolmina (sl. 4) pa je možno datirati v obdobje najpozneje od sredine 8. stol. do zgodnjega 7. stol. O tako zgodnjem pojavu železnih polmesečastih fibul priča tudi 13. grob iz Šmihela, v katerem je starinska enozankasta ločna fibula. V 32. gomili iz Höchschusterwalda v Klein Gleinu pa je poleg železne polmesečaste fibule fibula z okroglo ploščico, ki je bila prav tako razširjena na zelo širokem področju, saj jo zasledimo tako v Hallstattu kot v svetiščih Egeje.²²

Visoka ramenasta noga v obliki peščene ure pa je značilna tudi za druge vrste dvozankastih ločnih fibul, zlasti za variante A-D po Baderju, katerih središče izdelave in nošnje je nedvomno iskati na področju spodnjega Podonavja, in za variante fibul z vozlastim lokom (kot so tipi B II 1 po Gergovi, tipi 2c, 5a-c, 6e in 7b po Gabrovcu), razširjene od Bolgarije oz. Trakije do roba vzhodnih Alp, vendar z izrazito prevlado v vzhodnem in centralnem delu Balkana. Glede na današnje stanje raziskanosti kaže, da nobena izmed variant dvozankastih ločnih fibul z visoko ramenasto nogo v obliki peščene ure ni starejša od 8. stol.²³ Tako ostaja vprašanje o morebitni prvotnosti nastanka noge fibul v obliki peščene ure oz. v obliki »hrbtne strani odrpne pesti roke« odrpno: ali Balkan ali Mala Azija ali ...

Sl. 6: Karta razširjenosti dvozankastih polmesečastih fibul:

1 – tip Ljubljana (cfr. seznam 15)

2 – tip Tolmin (cfr. seznam 12).

Abb. 6: Verbreitungskarte der zweischleifigen Halbmondfibeln:

1 – Typ Ljubljana (cfr. Verz. 15)

2 – Typ Tolmin (cfr. Verz. 12).

To, da so obstajale balkansko-podonavske povezave in stiki z Malo Azijo oz. Frigijo, nakazujejo še nekateri drugi elementi. Nanje je že opozorila N. K. Sandars. To so nekatere vrste kovinskih posod: npr. kotli s križnimi atašami in govejimi protomi, fragmenti takšnega so ohranjeni v Beogradu, fiale z izrazitim omfalosom iz grobov v Sofronievu in Glasincu, lotosne fiale iz Glasinca in Donje Doline, bronast vrček s trolistnim izlivom iz Glasinca. Mednje sodijo še nekatere vrste keramičnih posod in njihova ornamentika, zlasti s področja zahodne Panonije. Posledica teh stikov pa se odraža morda tudi v načinu pokopavanja in strukturi halštatskih gomil na področju od Panonije do srednje Evrope.²⁴ Donava bi potemtakem utegnila biti

Sl. 7: Karta razširjenosti dvozankastih in enozankastih polmesečastih fibul:

- 1 – tip Hallstatt (cfr. seznam 4 – enozankaste)
- 2 – tip Aubonne (cfr. seznam 14 – dvozankaste)
- 3 – tip Križna gora (cfr. seznam 13).

Abb. 7: Verbreitungskarte der zwei- und einschleifigen Halbmondfibeln:

- 1 – Typ Hallstatt (cfr. Verz. 4 – einschleifige)
- 2 – Typ Aubonne (cfr. Verz. 14 – zweischleifige)
- 3 – Typ Križna gora (cfr. Verz. 13).

»kopenska« žila, po kateri so se prelivali tokovi med vzhodnim Sredozemljem in vzhodnimi Alpami oz. srednjo Evropo.

Zanimivo je, da je možno opazovati določeno tendenco k »vzhodnjaški« – panonski razširjenosti še pri nekaterih drugih različicah polmesečastih dvozankastih fibul (sl. 6). Gre za fibule, katerih notranji rob loka je okrašen z izmenjajočimi se pasovi poševnih vrezov. Na ta način imajo okrašen lok tudi nekatere enozankaste polmesečaste fibule, npr. iz Ljubljane in Maierscha, pa tudi mlajše zahodnohalštatske fibule. Izjemen izdelek je fibula iz 73. groba z Bleda (sl. 17), na kateri so

združene poteze nekaterih enozankastih fibul, kar se kaže v notranji razširitvi loka, in dvozankastih fibul. Specifičen je tudi ornament, saj je razen z izmenjajočimi se pasovi poševnih vrezov okrašena še s cikcakastima linijama in pikami, kar je podobno kot na fibulah iz Peterbühla pri Völsu, Andrie, Efeza in Pherai, hkrati pa spominja tudi na drugače izveden ornament na fibulah z Brega/Fröga, Bischofshofna in Predmérie. Blejska fibula ima potemtakem starinske poteze. Na podlagi drugih pridatkov, predvsem dvozankaste ločne fibule, okrašene z vrezi, je 73. grob z Bleda možno umestiti v časovni razpon stopenj Ljubljana II b – III. V isti čas spada večina drugih fibul te variante, kot dokazujejo grobovi od Tolmina in Mosta na Soči do Fischaua.²⁵

Značilna skupina dvozankastih polmesečastih fibul so še fibule z lokom, okrašenim z iztolčenimi bunkami. Presenetljivo je, da so te fibule omejene le na področje zahodne Slovenije – na svetolucijsko oz. posoško in notranjsko-kraško skupino. Edina izjema je fibula iz gomile 2/1 iz Črnomlja v Beli krajini. Alpska varianta teh fibul je namesto z iztolčenimi bunkami okrašena s punciranimi krožci, kar ostaja prevladujoč način okraševanja tudi pri mlajših, enozankastih polmesečastih fibulah zahodnoahajštatskega tipa (sl. 7).²⁶

Moda te vrste polmesečastih fibul z iztolčenimi bunkami je nastopila nekoliko pozneje – v časovnem razponu stopnje Notranjska II c oz. III a, kar dokazujejo grobovi iz Škocjana, Trnovega pri Ilirski Bistrici (sl. 3), Križne gore in Črnomlja. Kaže, da so v nošnji zamenjale starejše fibule enozankaste in dvozankaste sheme. Nedvomno lahko pri njih domnevamo lokalni razvoj in izdelavo,²⁸ vendar se zdi, da se je z okrasom iztolčenih bunk želel doseči enak vtis, kot ga ustvarjajo frigijske fibule vrste XII 8, 9 po Muscarelli oz. A IV, 1, 4 po Canerju.²⁹ Ali je možno, da gre za lokalno posnemanje takšnih vzorov?

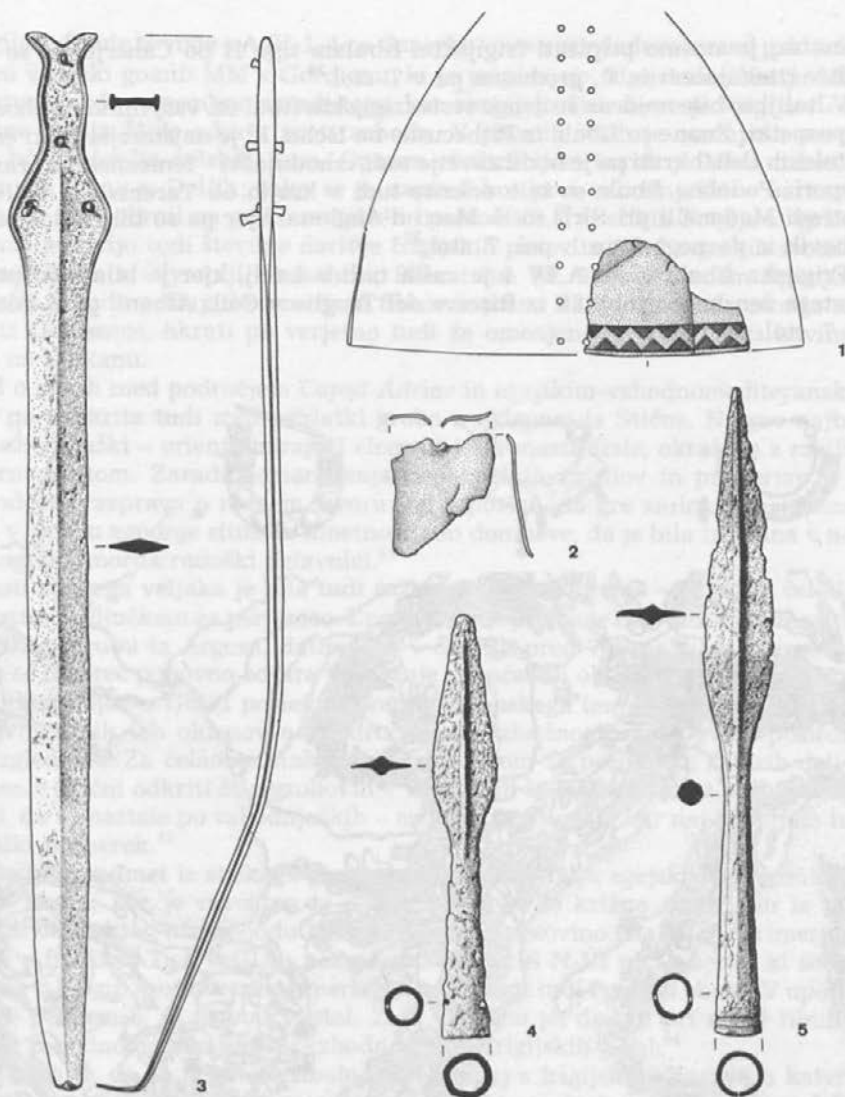
IV.

Polmesečaste fibule niso edini materialni dokaz o povezavah *Caput Adriae* z Egejo v prvih stoletjih 1. tisočletja pr. n. š. Iz Škocjana ne izvirajo le primerki najstarejših polmesečastih fibul; v znamenito škocjansko sveto brezno – Mušjo jamo (oz. Jamo na Prevali II) so darovali tudi železen meč in železne sulice, ki so najverjetneje prav tako egejsko-grškega izvora.

Železni meči se pojavijo v Egeji v submikenski-protogeometrični dobi in postanejo običajni pridatek v bojovniških grobovih geometričnega obdobja. Škocjanskemu meču, katerega jezičast ročaj ima značilno obliko »ribjega repa«, so najbolj podobni meči iz grobov iz Lefkandija in Aten. Enake meče so uporabljali tudi v severneje ležečih pokrajinah, npr. v makedonski Vergini, v Visoi-Berancih in Milcih ter v albanskem Kuç i Zi. Datirani so v čas med 10. in 8. stol.³⁰ Vendar škocjanski meč ni edini, ki je zašel tako daleč proti severu. Podoben je namreč meču iz 169. groba iz Brna – Obrányja na Moravskem, prav tako iz poznega 9. stol.³¹ Podobno pa mora biti tudi časovno mesto škocjanskega meča (sl. 8: 3).

Železne sulice z dolgim tulom in ozkim listom v obliki lovorjevega lista (sl. 8: 4, 5) imajo prav tako najboljše primerjave v sulicah iz geometrične dobe na Grškem.³²

V depoju iz Mušje jame so tudi fragmenti več stožčastih čelad z grebenom (sl. 8: 1). Na področju *Caput Adriae*, od Picena do Dolenjske, so takšne čelade pretežno v grobovih iz 2. pol. 8. stol. in zgodnjega 7. stol. Že H. Hencken je zanje domneval, da so nastale po vzorih iz egejskega sveta. Opozoril je na figuralne upodobitve s Krete, ki imajo nekakšno posredniško vlogo na poti proti bližnjevzhodnim in

Sl. 8: Škocjan – Mušja jama, izbor: 3–5 železo, 1–2 bron. M: vse = 1:4.

Abb. 8: Škocjan – Mušja jama (Fliegenhöhle), Auswahl: 3–5 Eisen, 1–2 Bronze.

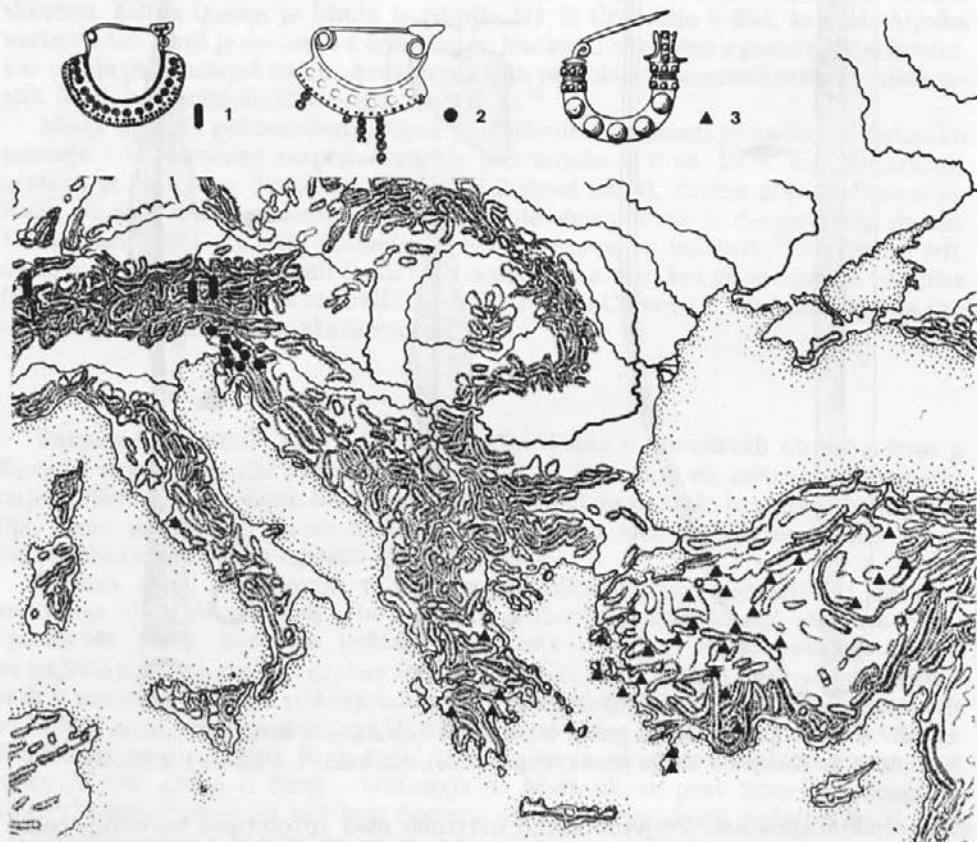
maloazijskim deželam. Verjetno lahko uvrstimo med »prototipe« tovrstnih čelad čelado z naličnicami iz 28. groba iz Tirynsa, ki je datiran v submikensko dobo.³³ Zanimivo je, da so se posamezne naličnice čelad ohranile tudi v depoju iz Mušje jame (sl. 8: 2).

Med predmete, ki jim je mogoče slediti od zgornjega Jadrana do Egeje in celo do Bližnjega Vzhoda, spadajo še nekatere vrste steklenih jagod, kot so jagode v obliki ptičke in jagode s koncentričnimi očesci. Jagoda v obliki ptičke iz Este je v grobu iz časa 8. stol.³⁴ Iz poznega 8. stol. je tudi zgodnji protokorintski skyphos iz Pulja.³⁵ Posebno vznemirljiv pa je fragment fibule iz Golasecce, žal brez grobne

celote, saj jo smemo pripisati frigijskim fibulam tipa H po Canerju, ki so bile v modi v iztekajočem se 8., predvsem pa v 7. stol.³⁶

V Italiji so bile najdene še druge vrste frigijskih fibul oz. vsaj njihovi vzhodnogrški posnetki. Znane so fibule iz Pitheculusae na Ischii, ki je najstarejši grški emporij na italjskih tleh, hkrati pa je nudil zavetje tudi vzhodnjaški – feničanski in aramejski diaspori. Podobne fibule so bile odkrite tudi v krajih ob Tarentskem zalivu – v Contradi Madonelli pri Siris in S. Marii d'Anglona, kjer pa so bile v domorodnih grobovih iz poznega 8. in 1. pol. 7. stol.³⁷

Frigijska fibula vrste A IV 4 je zašla tudi v Lacij, kjer je bila med dodatki bogatega ženskega groba 29 iz Riserve del Truglio v Colli Albani, prav tako iz 1. pol. 7. stol. pr. n. š.³⁸

Sl. 9: Karta razširjenosti frigijskih fibul in dvozankastih polmesečastih fibul:

- 1 – dvozankaste fibule tipa Aubonne (cfr. seznam 14)
- 2 – dvozankaste tipa Križna gora (cfr. seznam 13)
- 3 – frigijske tipa A IV po Canerju (cfr. seznam 9).

Abb. 9: Verbreitungskarte der phrygischen Fibeln und der zweischleifigen Halbmondfibeln:

- 1 – zweischleifige Fibeln des Typs Aubonne (cfr. Verz. 14)
- 2 – zweischleifige des Typs Križna gora (cfr. Verz. 13)
- 3 – phrygische des Typs A IV nach Caner (cfr. Verz. 9).

Frigijske fibule te vrste – A IV, 1, 4 po Canerju – pa so prevladovala med pridanimi fibulami v veliki gomili MM v Gordionu, ki jo pripisujejo frigijskemu kralju Midi. To dejstvo se zdi pomembno zaradi tega, ker obstajajo viri, da se je Frigija v času vladavine kralja Mide odprla proti zahodu. V pisanih virih je omenjena poroka Mide s hčerjo kralja eolskih Kum. Opazen civilizacijski korak je Mida naredil z darovanjem trona v Delfih; tako se je zapisal kot prvi vzhodnjaški – barbarski monarh, ki se je obrnil na grško svetišče in preročišče.³⁹ O stikih Frigije z »grškim zahodom« govori tudi številne daritve frigijskih pasov in fibul v grških svetiščih na Samu, Delu, v Olympiji, Perachori, Pherai itd. (sl. 9).⁴⁰ O njenem tipanju še dalje proti zahodu pričajo že omenjene fibule iz južne Italije, Lacija in morda tudi fibula iz Golasecce, hkrati pa verjetno tudi že omenjene najdbe, zlasti kovinske posode na Balkanu.

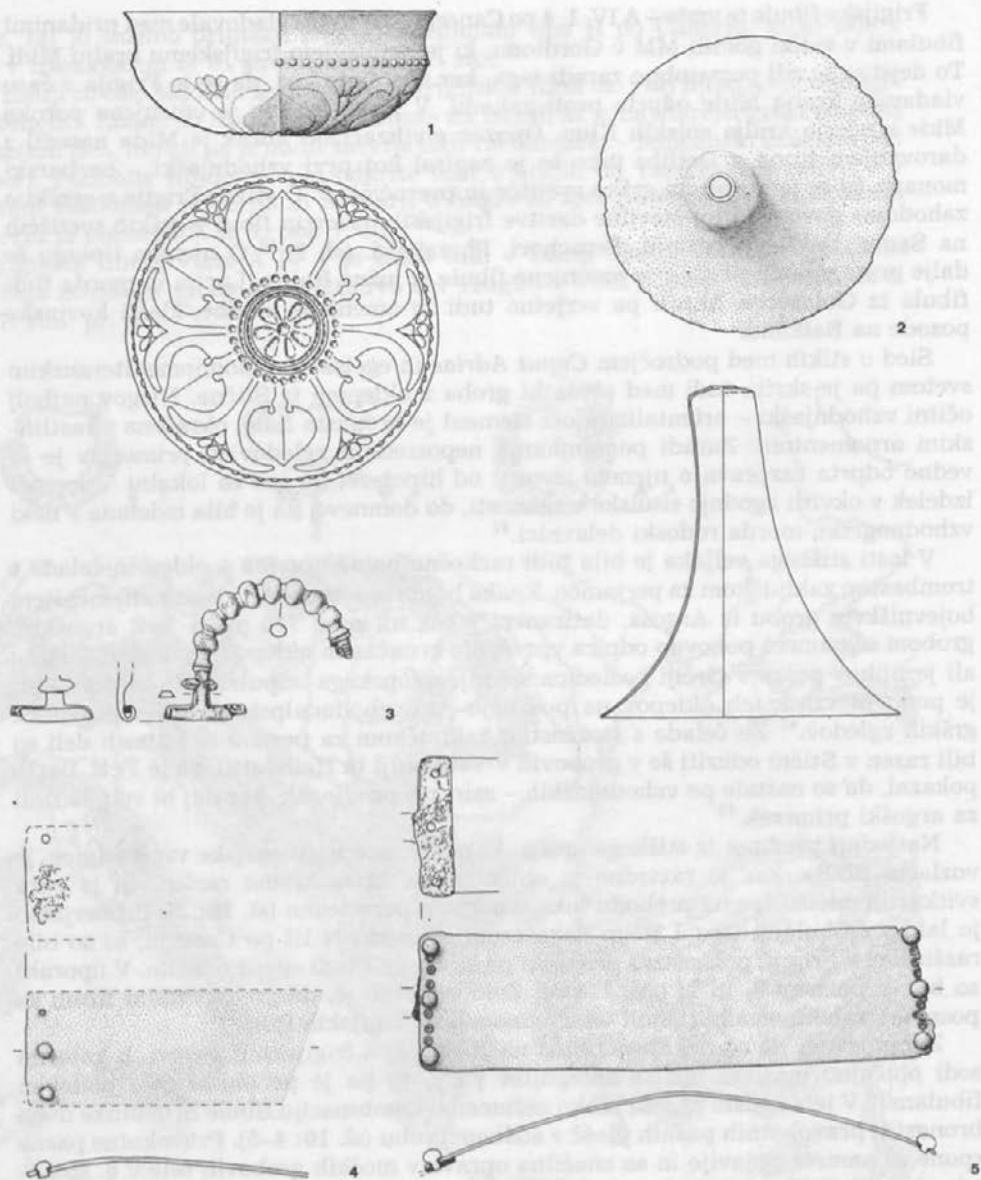
Sled o stikih med področjem *Caput Adriae* in egejskim-vzhodnomediterranskim svetom pa je skrita tudi med pridatki groba z oklepom iz Stične. Njegov najbolj očitni vzhodnjaški – orientalizirajoči element je bronasta fiale, okrašena z rastlinskimi ornamentom. Zaradi pomanjkanja neposrednih zgledov in primerjav je še vedno odprta razprava o njenem izvoru: od hipoteze, da gre za lokalni – domači izdelek v okviru zgodnje situlske umetnosti, do domneve, da je bila izdelana v neki vzhodno-grški, morda rodoški delavnici.⁴¹

V lasti stiškega veljaka je bila tudi razkošna bojna oprema – oklep in čelada s trombastim zaključkom za perjanico. Enaka bojna oprema je bila tudi v znamenitem bojevnem grobu iz Argosa, datiranem v čas tik pred 710 pr. n. š. Z argoškim grobom se namreč ponovno odpira vprašanje zvončastih oklepov v poznem 8. stol.: ali je njihov pojav v Grčiji posledica srednjeevropskega impulza ali obratno – ali je ponovni vznik teh oklepov na področju jugovzhodnoalpskega sveta posledica grških zgledov.⁴² Za čelade s stožčastim zaključkom za perjanico, katerih deli so bili razen v Stični odkriti še v grobovih v Vetuloniji in Hallstattu, pa je F. E. Barth pokazal, da so nastale po vzhodnjaških – asirskih predlogah, kar naj bi veljalo tudi za argoški primerki.⁴³

Naslednji predmet iz stiškega groba, ki mu je moč najti egejske vzporednice, je vzlasta fibula, kar je razvidno iz oblike noge, ki se križno razširi, in iz paravitkastih odebelitev na prehodu loka v nogo in peresovino (sl. 10: 3). Primerjamo jo lahko s fibulami tipa J III in nekaterimi primerki N III po Canerju, ki so bile razširjene v Frigiji, posamezni primerki pa so dosegli tudi egejsko obalo. V uporabi so bile v poznem 8. in 1. pol. 7. stol. Zelo verjetno je, da gre pri stiški fibuli za posnetek zahodnomaloazijskih – vzhodno-grških frigijskih fibul.⁴⁴

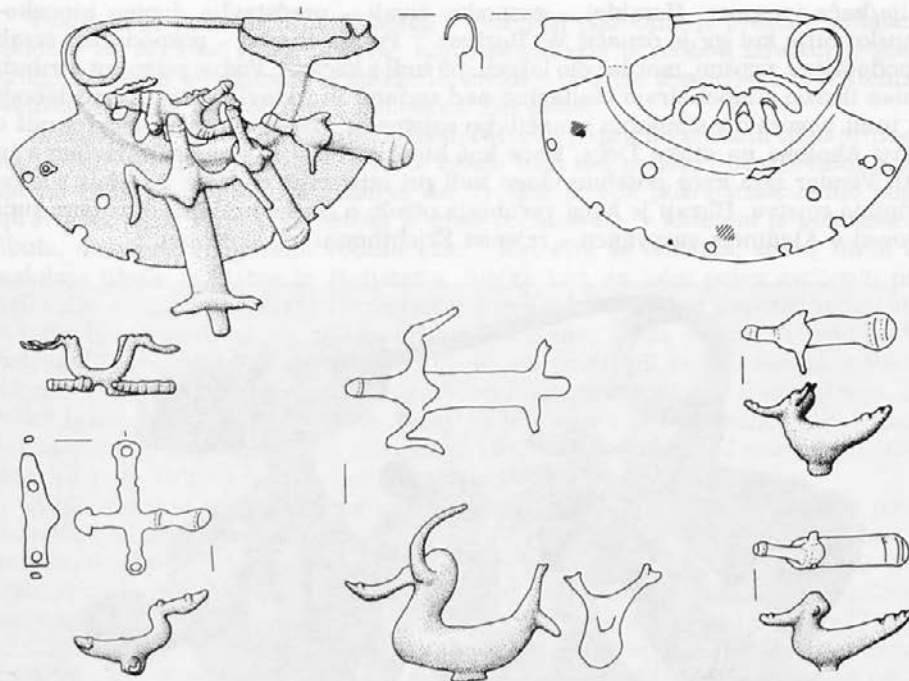
Zanimivo je, da so nekatere fibule našli skupaj s frigijskimi pasovi, h katerim sodi običajno masivni lok za zategnitev pasu, ki pa je po obliki zelo podoben fibulam.⁴⁵ V tem smislu morda lahko razumemo kombinacijo fibule in ostanke dveh bronastih pravokotnih pasnih plošč v stiškem grobu (sl. 10: 4–5). Pravokotne pasne sponse se namreč pojavijo in so značilna oprava v moških grobovih šele v 6. stol. – v horizontih Stična 2 in kačastih fibul; tako bi predstavljale plošče v stiškem grobu nenavadno zgodnjo izjemo. Podobno velja za fibulo, ki je v starejšem halštatskem obdobju predvsem sestavni del ženske noše.⁴⁶ Tako je možno, da je bil v stiškem grobu pokopan veljak, oblečen po »frigijsko«, kar je bila v 8. stol. v Egeji in na bližnjem vzhodu visoka moda, pridržana za vladajoči sloj.⁴⁷ Kako je prišel do teh dragocenosti in kaj se skriva za njimi, pa ostaja nerešeno vprašanje.

Iz naštetih maloštevilnih kamenčkov pisanega mozaika si ni mogoče ustvariti nobene oprijemljivejše podobe o povezavah in stikih med področjem *Caput Adriae* in Egejo. Zdi se, da skrivajo preveč zapletena dogajanja, da bi jih bilo mogoče

Sl. 10: Stična, grob z oklepom, izbor: 1–2 bron, 3–4 bron in železo. M: vse = 1:3.
 Abb. 10: Stična, Panzergrab, Auswahl: 1–2 Bronze, 3–4 Bronze und Eisen. M: alles = 1:3.

razvozlati, dve niti pa vendar lahko poskusimo potegniti: zgodnji stiki v 9.–8. stol. so imeli širši, splošnejši odmev v kulturnih skupinah *Caput Adriae* (polmesečasta fibula, pojav in produkcija železa ipd.), medtem ko so bili stiki v poznem 8.–7. stol. omejeni le na vrhnji sloj – sloj veljakov. Tako lahko domnevamo, da je bilo njihovo gibalo trgovina.

Sl. 11: Stična, polmesečasta fibula, ki jo hrani Ashmolean Museum v Oxfordu.
M: 1:2.

Abb. 11: Stična, Halbmondfibel (im Ashmolean Museum in Oxford).

V.

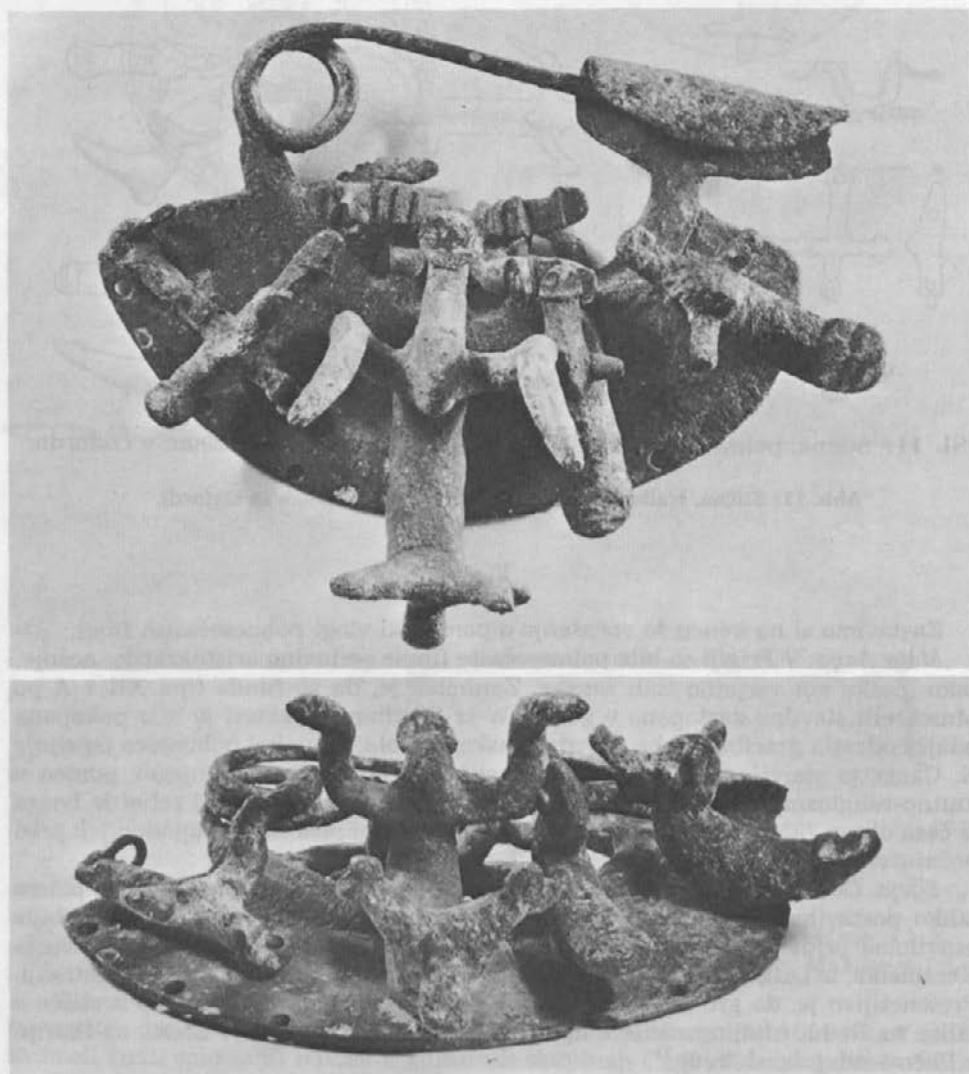
Zastavimo si na koncu še vprašanje o pomenski vlogi polmesečastih fibul.

Mala Azija. V Frigiji so bile polmesečaste fibule sestavina aristokratske nošnje, tako moške kot verjetno tudi ženske. Zanimivo je, da so fibule tipa XII 7 A po Muscarelli številno zastopane v gomili W iz Gordiona, v kateri je bila pokopana mlajša odrasla gracilna oseba, morda ženskega spola.⁴⁸ Simbol polmeseca izpeljuje E. Caner iz starejše bronastodobne – hetitske tradicije in išče njegov pomen v kulturno-religiozni sferi. Le kot paradni zgled lahko služi znameniti relief iz Ivriža iz časa okrog 735, na katerem je kralj Warpalawas (ki nosi fibulo) upodobljen pred božanstvom rodovitnosti in vegetacije.⁴⁹

Egeja. Če si dovolimo narediti iz skromnih podatkov nekakšen zaključek, potem lahko postavimo hipotezo, da so bile v Egeji in na Grškem polmesečaste fibule praviloma pridane v grobove žena in otrok, kot dokazujejo grobovi iz atenskega Kerameika, iz Lefkandija in iz Vergine.⁵⁰ Darovane pa so bile tudi v grških svetiščih. Presenetljivo je, da gre praviloma za t.i. ženska svetišča, npr. Atenino svetišče v Ialisu na Rodu, Afajino svetišče na Egini, Artemidina svetišča v Efezu, na Ikariji, v Pherai itd. (cfr. sl. 2, 9).⁵¹

O simboličnem pomenu polmesečastih fibul pa morda lahko sklepamo po figurálnih upodobitvah, zlasti na londonski beoški fibuli. Na njej so narisani gospodar in gospodarica živali ter elementi kozmosa – voda/riba, zrak/ptica,

zemlja/kača in sonce. Heraklej – gospodar živali – predstavlja dvojno htonsko-olimpko bitje kot ga je označil W. Burkert.⁵² Potnia theron – gospodarica živali je upodobljena z gosmi, morda celo labodi, pa tudi s kačami. Vodne ptice kot atributi potniae theron simbolizirajo vladavino nad vodami in rodovitnostjo. Zlasti labodi so v tesni povezavi s simbolno označitvijo rojstva oz. rojevanja, kar ilustrira mit o rojstvu Apolona na otoku Delu. Kače kot htonska bitja so znamenje življenja in smrti. Vendar igra kača posebno vlogo tudi pri misterijih rojstva: Artemis s kačo je boginja rojstva. Hkrati je kača varuhinja otrok, o čemer priča med drugim tudi pripoved o Ateninem varovancu – rejencu Erichthoniu oz. Erechteu.⁵³

Sl. 12: Stična, polmesečasta fibula. (Foto Ashmolean Museum, Oxford).

Abb. 12: Stična, Halbmondfibel. (Photo Ashmolean Museum, Oxford).

Vloga, ki jo je imela potnia theron v starejših obdobjih, je prešla v arhaičnem obdobju na različne grške boginje: najpomembnejša in najbolj izrazita je gotovo Artemis, vendar so darovali gospodarici živali – potniae theron – tudi v Ateninem svetišču v Lindu na Rodu in v samoškem Heraionu.⁵⁴

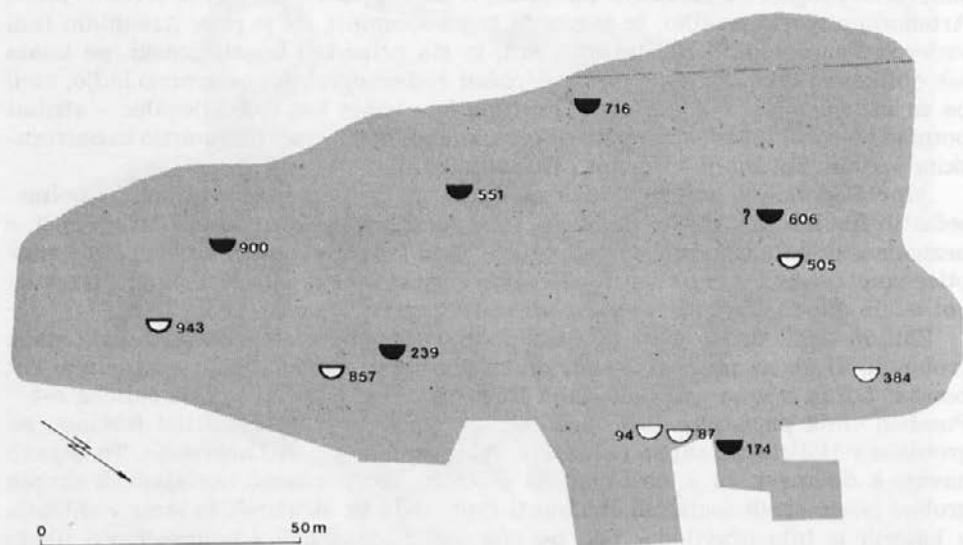
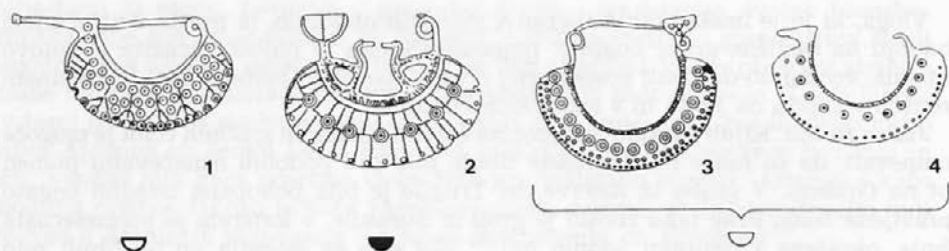
Južna Italija. Kljub skrajno omejenemu številu poznanih grobnih celot je mogoče domnevati, da so imele polmesečaste fibule tudi tod podobni označevalni pomen kot na Grškem. V grobu iz Riserve del Truglio je bila pokopana izredno bogato opravljena žena. Prav tako ženski je grob iz Suessule, v katerem je polmesečasta fibula, okrašena s figurami vodnih ptic.⁵⁵ Kot sem že omenila, so tej fibuli zelo podobne fibule iz Stične in Hallstatta. Stiška ima na loku poleg različnih ptičk tudi račko z rogovi (sl. 11, 12). Če poskušamo razumeti ta atribut v zvezi z vodno ptico, Artemidino spremljevalko, se je morda treba spomniti, da je prav Artemidin tudi vzdevek Tauropolos.⁵⁶ Halštatski fibuli, ki sta pripadali bogati ženski, pa imata lok oblikovan tako, da je polmesec združen z »žarnogrobiščno« sončno ladjo, nanj pa so pritrjene ptice in konjička. Konj pa je – zopet kot spremljevalec – atribut potniae theron-hippon, simbol htonskega, simbol njene moči nad smrtjo in onstranskim svetom. Takšna je bila, npr., Artemis Orthia.⁵⁷

Alpe. Podobna je tudi simbolika na nekaterih drugih alpskih-bavarskih polmesečastih fibulah zahodnohalštatskega tipa. Na teh fibulah so po nekem stalnem, a neznanem pravilu upodobljene ali vodne ptice-labodi ali psi. Podobno kot vodne ptice spadajo tudi psi med spremljevalce gospodarice živali Artemide: takrat ko kot boginja lova, kot gospodarica nad smrtjo, smrtno zadene svojo žrtev.⁵⁸

Zanimivo je, da so tudi na tem področju polmesečaste fibule praviloma v grobovih, ki jih na podlagi drugih pridatkov, zlasti nakita, lahko opredelimo kot ženske. Edina izjema je 3. gomila iz Buch-Erlacha, v kateri je bila sulična ost.⁵⁹ Poseben vidik pa odpira tudi razporeditev grobov s polmesečastimi fibulami na grobišču v Hallstattu, saj so raztresene takorekoč po celotni nekropoli. To dejstvo navaja k domnevi, da je obstajalo na grobišču več istočasno nastajajočih skupin grobov posameznih socialnih skupnosti (npr. rodu oz. družine), in sicer v sklopih, v katerih je bila praviloma vsaj po ena oseba, označena s polmesečasto fibulo (sl. 13).⁶⁰

Caput Adriae. Tudi na področju *Caput Adriae* se nahajajo polmesečaste fibule pretežno v grobovih žena, mladoletnih oseb in otrok, kar dokazujejo grobovi iz Križne gore, Škocjana, Trnovega pri Ilirski Bistrici, Šmihela, Mosta na Soči, Bleda in Črnomlja.⁶¹ Le redke so izjeme, kakršen je, npr., 11. grob s Križne gore s polmesečasto fibulo, večglavo iglo in sulično ostjo in 1251. grob z Mosta na Soči s sulično ostjo.⁶² Pozornost zbuja tudi razširjenost grobov s polmesečastimi fibulami na grobiščih v Brežcu pri Škocjanu in na Križni gori, ki spominja na podobno stanje kot v hallstattske nekropoli.

Na Križni gori⁶³ se v petih skupinah, ki so jasno določljive, nahajajo posamezni grobovi nosilk polmesečastih fibul. Centralni grob v prvi skupini je grob 11, verjetno dvojni grob moškega z žensko (sulica z iglo in fibula), ki je bil obdan z vrsto ženskih grobov, opremljenih z očalasto fibulo in/ali z zapestnicami (grobovi 9, 10, 13, 20) in ob robovih še z grobovi, v katere je bila priložena le keramika (grobovi 15, 14, 19) ali pa so bili brez pridatkov (grob 21). Pri drugi skupini je zavzemal verjetno osrednje mesto grob 4, prav tako dvojni grob moškega in ženske. Obdan je bil na eni strani z ženskim grobom (grob 8), na drugi z moškimi in spremljajočimi ženskimi oz. neidentificiranimi (17/5, 3/6, 33/34). V tej združbi je imel potemtakem grob 8 s polmesečasto fibulo samostojnejšo pozicijo kot v prvi. V tretji skupini je bil moški grob 99 pretežno obdan z ženskimi grobovi (grobovi 23, 25, 111, 104, 103), med

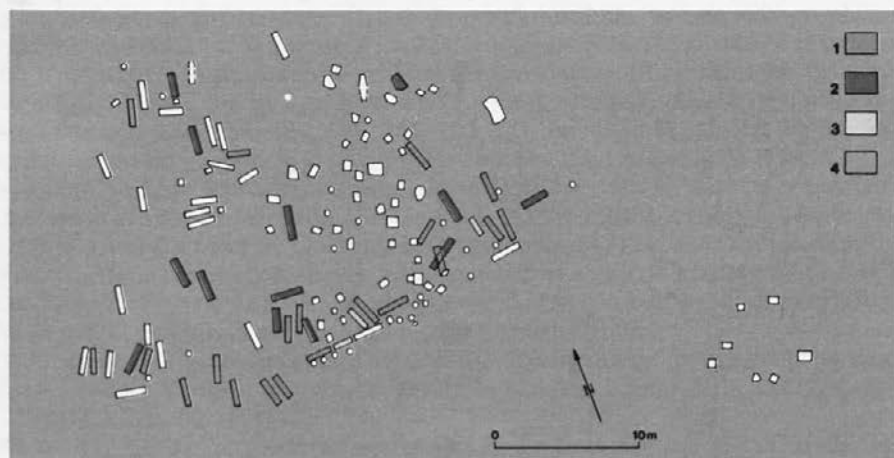
Sl. 13: Hallstatt, razprostranjenost grobov s polmesečastimi fibulami na grobišču.

Abb. 13: Hallstatt, Verbreitung der Gräber mit Halbmondfibeln in der Nekropole.

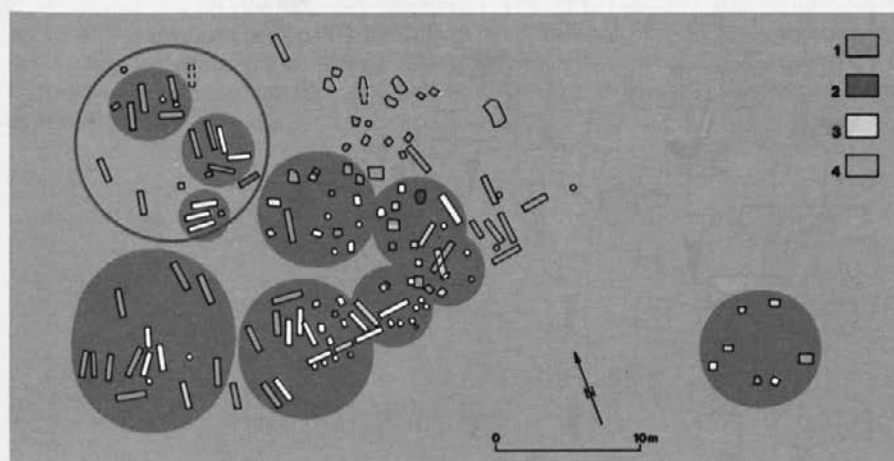
katerimi je bil tudi grob 103 s polmesečasto fibulo. Podobno velja za naslednjo – četrto skupino, ki leži na severozahodnem robu nekropole, kjer je bil moški grob 107 obdan z ženskimi grobovi (100, 101, 120, 121, 122) in grobovi le s keramiko (102), med katerimi je bil tudi žgan grob s polmesečasto fibulo (122). Enaka je bila razporeditev tudi v peti skupini, ki je ležala v jugozahodnem delu grobišča. Moški grob 129 je bil obdan z ženskimi grobovi (126, 125, 124, 128, 127), z grobovi s keramiko (123, 130) in grobovi brez pridakov (82), med katerimi je bila v grobu 124 pokopana imetnica polmesečaste fibule.

Očitno je, da gre za posamezne skupine grobov s podobno strukturo (sl. 14): en ali dva (identificirana) moška grobova (razen druge skupine), obdana pretežno z ženskimi grobovi različnih stanov in posameznimi grobovi brez pridakov. Tako smemo domnevati, da predstavljajo te skupine temeljne, družbene enote – neke vrste družin s patrom familias in njegovimi ženami, otroki in ... V tej enoti je imela svoje mesto praviloma tudi oseba – ženskega spola, ki je bila označena s polmesečasto fibulo.

A

B

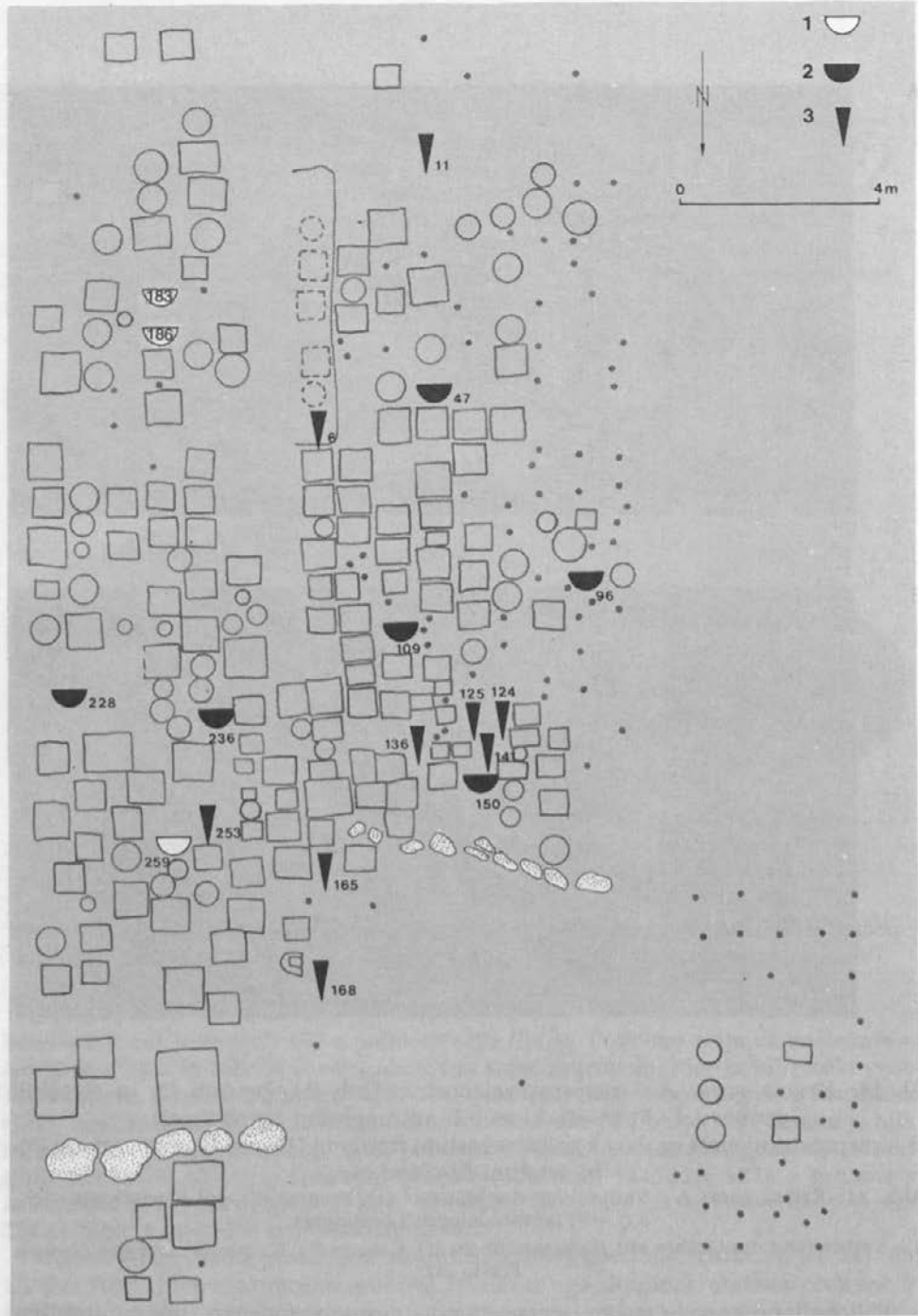

Sl. 14: Križna gora: A – razprostranjenost moških (1), ženskih (2) in otroških grobov (σ – 3, φ – 4), ki so bili antropološko opredeljeni;
 B – razprostranjenost grobov s polmesečastimi fibulami (1), sulicami (2), iglami (3), in ostalimi fibulami (4).

Abb. 14: Križna gora: A – Verbreitung der Männer- (1), Frauen- (2) und Kindergräber (σ – 3, φ – 4) (anthropologisch bestimmt).

B – Verbreitung der Gräber mit Halbmondfibeln (1), Lanzen (2), Nadeln (3) und den übrigen Fibeln (4).

Podobno, ne povsem enako razporeditev je možno razpoznati tudi na grobišču v Brežcu pri Škocjanu.⁶⁴ Na nekropoli je več skupin grobov (sl. 15), hkrati pa so po vsem grobišču raztreseni grobovi s polmesečastimi fibulami, kar velja tako za starejše tipe fibule (grobovi Gombač 183, 186, 259), kot za mlajše (grobovi Gombač 228, 236, Sila 47, 96, 150, 109). V dveh skupinah zavzemajo grobovi s polmesečasto

Sl. 15: Škocjan-Brežec, razprostranjenost grobov z enozankastimi (1) in dvozankastimi (2) polmesečastimi fibulami in z meči (3).

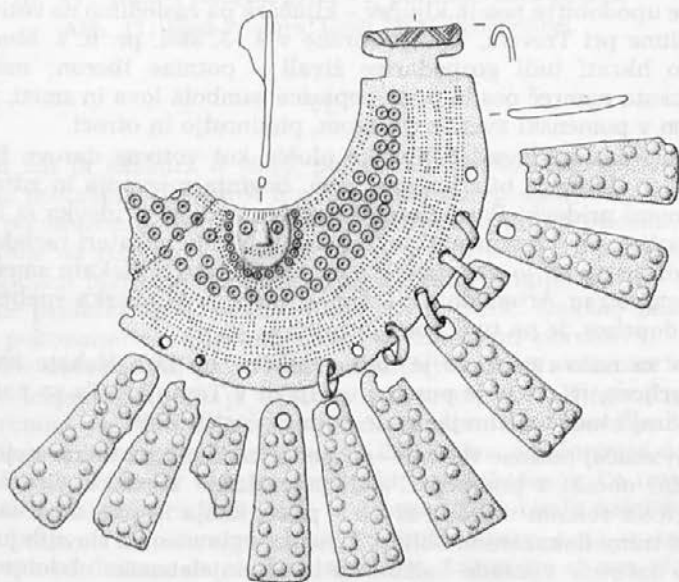
Abb. 15: Škocjan-Brežec, Verbreitung der Gräber mit ein- (1) und zweischleifigen (2) Halbmondfibeln und mit Schwertern (3).

fibulo na določen način središčno lego: v prvi skupini sta to celo dva grobova s polmesečastimi fibulami, ki pa nista istočasna – groba Sila 183 in 186, v drugi gre za grob Gombač 47, ki so obdani z grobovi brez pridatkov (Sila 187, 190, 191, 193, 188, 180, Gombač 37, 39), in z grobovi s po večini skromnejšimi pridatki, pretežno ženskega značaja (Sila 184, 185, 192, 195, 182, 177, Gombač 38, 48, 49, 50, 51, 52). To dejstvo daje tem grobovom s polmesečastimi fibulami še poseben pomen.

Drugačno pozicijo imata groba Sila 259 in Gombač 150, ki ležita v neposredni bližini moških grobov z meči (Sila 253, Gombač 141, 124, 125). Zaradi koncentracije bojevniških grobov z meči na Gombačevem (grobovi 141, 124, 125, 136) ta skupina še posebej izstopa, drugi mečenosci ležijo namreč posamično med grobovi svojih skupin. Tako smemo domnevati, da gre pri tej skupini za vodilni klan škocjanske srenje, ki mu je pripadala tudi ženska s polmesečasto fibulo.

Drugi grobovi s polmesečastimi fibulami ležijo v sklopu posameznih skupin, povečini v bližini dvojnih grobov oz. moških grobov z iglami (Sila 228/226, 241, Sila 236/234, Gombač 109/112).

Zdi se, da, smemo na podlagi analize breškega grobišča domnevati o obstoju nekakšne hierarhične lestvice v okviru škocjanske srenje. Na čelu je bila verjetno skupina, kjer so prevladovali mečenosci (skupina Gombač 124 & Co), večino sestavljajo skupine s po enim mečenoscem (Gombač 11, 1–6, 165, 168, Sila 253) in ostalimi moškimi grobovi (z iglo) ter ženskami različnih noš. Tretjo vrsto v skupnosti pa tvorijo skupine pretežno ženskega značaja (Sila 183–186 & Co, Gombač 47 & Co). Zanimivo je, da so nosilke polmesečastih fibul pripadale takorekoč vsem družbenim skupinam (sl. 15).

Sl. 16: Peterbühel pri Völsu, polmesečasta fibula (po L. Dal Ri 1988, Abb. 7).

M: 1:2.

Abb. 16: Peterbühel bei Völs, Halbmondfibula (nach L. Dal Ri 1988, Abb. 7).

Kljub lokalnim razlikam lahko ugotovimo, da je obstajala na grobiščih na Križni gori in v Brežcu pri Škocjanu⁶⁵ podobna notranja struktura skupine grobov, ki odslikavajo temeljne družbene enote v smislu rodu oz. družine z moškim – pater familias na čelu. V posameznih skupinah je praviloma zastopana tudi oseba, označena s polmesečasto fibulo.

Za razvozlanje pomena polmesečastih fibul na obravnavanem območju je pomemben še grob 1229 z Mosta na Soči. Gre za bogat ženski grob, med katerega prdatki je tudi fragment igle, zaradi česar bi utegnil biti dvojni grob – ženske in moškega. Grob je obdan pretežno s skromneje opremljenimi grobovi: z ženskimi in dvozankastimi in očalastimi fibulami (546, 544, 1231), z moškim grobom (529) in praznimi grobovi (1237, 1164). Takšen razpored grobov spominja na strukturo podobnih skupin grobov na grobiščih na Križni gori in Škocjanu. Poseben pomen pa daje grobu 1229 poleg polmesečaste fibule še ključ.⁶⁶

Na področju *Caput Adriae* in vzhodnih Alp so bili ključki pridani le v redkih bogatih grobovih, npr. v grobu z vozičkom iz Cà Morte pri Comu, v grobu 277 iz Ville Benvenuti v Este, in depojih, kakršna sta znana iz Grossweikersdorfa in Schönberga, ki vsi po vrsti sodijo v isto obdobje – v čas horizonta Sv. Lucija II b, oz. Este II a po Freyu oz. Ha B 3 po Müller-Karpeju. Zanimivo je, da so tako v grobovih kot v depojih zastopani prdatki ženskega in moškega značaja.⁶⁷ Bogat ženski grob 68/2 iz Dürnberga pri Halleinu pa je dokaz, da se je običaj prilaganja ključa v grob ohranil v alpskem svetu tudi še v poznohalštatskem obdobju.⁶⁸

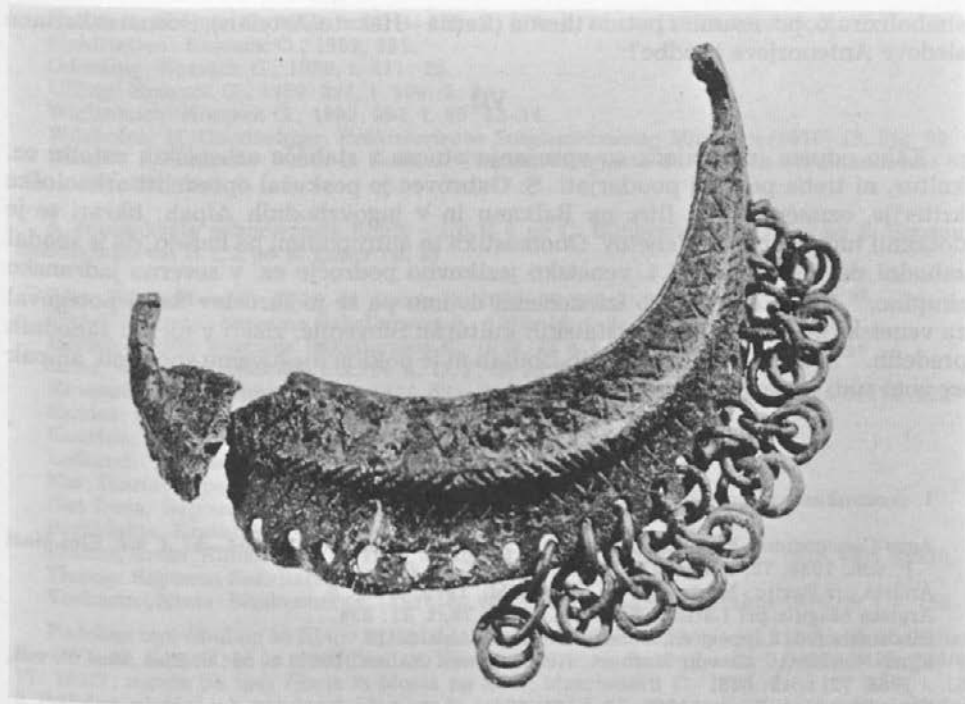
Očitno je, da gre za sorazmerno bogate, a maloštevilne grobove oseb – t. i. nosilcev in/oz. nosilk ključev, ki jim je pripadala v okviru posameznih skupnosti prav posebna vloga. Če se ozremo na Grško, dobimo podatek, da so tam svečenice večkrat predstavljene kot nosilke velikega tempeljskega ključa (kleidouchos).⁶⁹

Figuralne upodobitve nosilk ključev – ključark pa zasledimo na votivnih ploščah iz Montebellune pri Trevisu, ki so datirane v 4.–3. stol. pr. n. š. Montebellunske ključarke so hkrati tudi gosposdarice živali – potniae theron; med njihovimi spremljevalci sta namreč pes in ptica-roparica, simbola lova in smrti, pa tudi žabe in kače, ki so v pomenski zvezi z rojstvom, plodnostjo in otroci.

G. Fogolari razlaga montebellunske plošče kot votivne darove Reitiji, znani venetski božici. Reitia je bila boginja žena, boginja rojevanja in zdravlilstva, kar dokazujejo njeni pridevki Pora, Sainati ipd. Na podlagi pridevka iz Lagole, ki se pojavlja v različicah – Trumusiati in Tribusiati, vidijo nekateri raziskovalci v njej trimorfno božanstvo in jo vzporejajo z božico Hekato.⁷⁰ Hekato smemo razumeti tudi kot temno stran Artemide. Je boginja smrti, je ključarka »nebesnih vrat« – Hekate Kleidouchos, je pa tudi boginja rojstva.

Zanimiva za našo raziskavo je tudi domneva, da kult Hekate izvira iz Male Azije, od Karijcev, in da se je posebej uveljavil v Tesaliji.⁷¹ To so namreč dežele, od koder izvirajo tudi najstarejše vrste polmesečastih fibul.

Trimorfni značaj potniae theron – gosposdarice živali pa dokazujejo še nekateri antropomorfní obeski s področja Poadižja in južne Tirolske. Gre za stilizirane ženske figurice z rokami v obliki živali – ptice, konja in psa, med katerimi pa so tudi takšne s tremi nakazanimi obličji. Izvirajo v glavnem iz slavnih južnotirolskih svetišč in so datirane v mlado halštatsko in zgodnjelatsko obdobje (6.–4. stol.). Enako obličje kot na obeskih iz Sanzena in Mechela je upodobljeno tudi na polmesečasti fibuli iz Peterbühla pri Völsu (sl. 16), kjer je bilo prav tako svetišče (Opferplatz).⁷² To je nesporen dokaz za to, da je imela polmesečasta fibula pomen tudi v okviru kulta ženske božice, znane v venetskem področju pod imenom Reitia.

Sl. 17: Bled-Pristava, grob 73, polmesečasta fibula.

Abb. 17: Bled-Pristava, Grab 73, Halbmondfibel.

VI.

Če se nam zdi ta ekskurz o vlogi, pomenu in simboliki polmesečastih fibul verjeten, lahko postavimo naslednje hipoteze, pa tudi vprašanja.

Sporočilo polmesečaste fibule z njenimi atributi (vodnimi pticami, konji, psi, kačami) se giblje na religiozno-simbolni ravni, v njej je skrita podoba rojstva in smrti. Na celotnem področju od Egeje (razen morda Frigije) do Alp spada med grobne nakitne pridatke žena, mladoletnih oseb in otrok. Kakšne osebe so bile v teh grobovih pokopane? So bile to žene, ki so umrle pri porodu? So bili otroci, prezgodaj umrle neveste? Ali pa so bile morda (žrtvovane?) svečenice?

Diskusija o trojanskem ciklu je večna in zato preobsežna. Njegova zgodovinska vrednost je dvomna, pa vendar so v njem skrite sledi mitičnih usedlin nekih starih dogajanj, ki jih pač ni mogoče časovno ujeti. Pa vendar: od Homerja do Vergila je veljal za mitičnega prednika Venetov trojanski junak Antenor. Po trojanski vojni naj bi zapustil Paflagonijo v Mali Aziji in se naselil na obale najglobjega zaliva Jadranskega morja – *in intimum maris Adriatici sinum* – na področje *Caput Adriae*.⁷³ Čeprav ni dvoma, da se v tej zgodbi o Antenorju skriva etnogenetični poskus in težnja po utrditvi plemensko-političnega položaja Venetov v odnosu do bolj civiliziranega italskega in grškega sveta, pa je morda v njej tudi zrno resnice.

Ali lahko morda v polmesečastih fibulah, ki so se v 9. stol. pojavile na področju *Caput Adriae* (cfr. sl. 1, 2), in navsezadnje v religioznih predstavah, ki jih

simbolizirajo, povezanih s potnjo theron (Reitia – Hekate/Artemis), iščemo zabrisane sledove Antenorjeve zgodbe?

VII.

Kako odprta in tipajoča so vprašanja etnosa s stališča arheoloških ostalin oz. kultur, ni treba posebej poudarjati. S. Gabrovec je poskušal opredeliti arheološke kriterije, označujoče za Ilire na Balkanu in v jugovzhodnih Alpah; hkrati se je dotaknil tudi problema Venetov. Onomastika in antroponimi pa kažejo, da je spadal zahodni del Slovenije v t. i. venetsko jezikovno področje oz. v severno jadransko skupino.⁷⁴ Kljub arheološko izraženemu dvomu pa se je Jaroslav Šašel potegoval za venetski prizvok tudi v halštatskih kulturah Slovenije, zlasti v njenih zahodnih predelih.⁷⁵ Študija o polmesečastih fibulah ni le poklon njegovemu spominu, ampak ex voto tudi njegovemu geniju.

Seznami polmesečastih fibul⁷⁶

1. enozankaste polmesečaste fibule – tip »Caput Adriae« (sl. 1, 2)

Agro Concordiese: F. Anelli, *Atti Acc. Sc. Lett. Arti Udine* 6/13, 1954–57, t. 8:8. Eles Masi P. von, 1986, 72, t. 42: 625.

Andria pri Bariju: Marinis R. de, Guštin M., 1975, 6, fig. 5.

Argissa Magula pri Larissi: Kilian K., 1975, 78, t. 31: 834.

Bischofshofen: Lippert A., Tomedi G., 1986, Abb. 5: 17.

Egna-Neumarkt: G. von Merhart, *Hallstatt und Italien* (1969) t. 59: 6. Eles Masi P. von, 1986, 72, t. 42: 623.

Este: Eles Masi P. von, 1986, 72, t. 42: 624.

Hallstatt: Kromer K., 1959, t. 10: 1.

Ljubljana: Puš I., 1971, t. 41: 2.

Maiersch: Berg F., 1962, t. 23: 1.

Montebelluna: Eles Masi P. von, 1986, 72, t. 42: 622.

Most na Soči: Marchesetti C., 1885, t. 5: 10; 1893, t. 12: 6.

Škocjan – Brežec: Ruaro Loseri L., 1977, t. 17: 183/7; 18: 186/1.

Šmihel: Guštin M., 1979, t. 43: 1; 50: 4.

Tolmin: Svoljšak D., 1974, Y 170: 2; 175: 1.

Trnovo pri Ilirski Bistrici: Urleb M., 1984, 42. Sl. 3: 7.

Völs – Peterbühel: podatek P. Gleirscher.

Xantos: Caner E., 1983, 205, Abb. 4 b.

Sorodne so tudi fibule iz Lefkandija in grških otokov: Popham M. R., Sacket L. H., 1980, pl. 113: 15–16. Blinkenberg C., 1926, 187, fig. 210. Polmesečaste fibule pa omenja Johannowsky W., 1969, 41 tudi iz Capue.

2. enozankaste polmesečaste fibule – tip »Merano« (sl. 2)

Merano: R. Lunz, *Studien zur End-Bronzezeit und älteren Eisenzeit im Südalpenraum* (1974) t. 74: 2. Eles Masi P. von, 1986, 72, t. 41: 621.

Völs-Peterbühel: Dal Ri L., 1988, Abb. 7. Sl. 16.

3. enozankaste polmesečaste fibule – tip »Suessula« (sl. 2)

Stična: Ashmolean Museum, Oxford. Sl. 11, 12.

Suessula: Johannowsky W., 1969, 41, fig. A a; 1974, t. 3: 7.

Sorodni sta tudi fibuli iz Hallstatta: Kromer K., 1959, t. 251.

4. enozankaste polmesečaste fibule – tip »Hallstatt« (sl. 7) po Kossack G., 1959, 291, t. 154: D.

Buch/Erlbach: Kossack G., 1959, 291, t. 122: 4.

Hallstatt: Kromer K., 1959, t. 33: 4; 151: 2; 179: 1; 21: 5; 116: 9–10; 105: 5.
Mahlstetten: Kossack G., 1959, 291.
Oderding: Kossack G., 1959, t. 111: 25.
Uffing: Kossack G., 1959, 291, t. 109: 1, 2.
Wielenbach: Kossack G., 1959, 291, t. 99: 13–14.
Wilzhofen: H. Dannheimer, *Prähistorische Staatssammlung München* (1976) 18, Fig. 80.
Wörgl – Egerndorfer Wald: L. Zemmer Planck, *Veröffentl. d. Museum Ferdinandeums* 62, 1982, 229, Abb. 1.

5. enozankaste polmesečaste fibule – tip II 4 po C. Blinkenbergu oz. II d po E. Sapouna Sakellarakis oz. II f, 2 po E. Caner (sl. 2)

Efez: Blinkenberg C., 1926, 64. Caner E., 1983, 33 s, t. 3: 28–34.
Fortetsa, Kreta: Sapouna Sakellarakis E., 1978, 48, t. 6: 174.
Ialysos, Rodos: Sapouna Sakellarakis E., 1978, 48 s. t. 175–188.
Izmir: Caner E., 1983, 33, t. 2: 24 A, D, F, G, 25 A–B; 3: 26 A–D.
Kavousi, Kreta: Blinkenberg C., 1926, 63 s. Sapouna Sakellarakis E., 1978, 48, t. 6: 171–172.
Knidos: Caner E., 1983, 34, t. 3: 35.
Kourion: Blinkenberg C., 1926, 64.
Lefkandi: Popham M. R., Sackett L. H., 1980, Pl. 186: 31, 21.
Nas, Ikaria: Sapouna Sakellarakis E., 1978, 49, t. 6: 189.
Nea Ionia: Sapouna Sakellarakis E., 1978, 49.
Pegaidakia, Kreta: Sapouna Sakellarakis E., 1978, 48, t. 6: 173.
Praisos, Kreta: Blinkenberg C., 1926, 63, fig. 34. Sapouna Sakellarakis E., 1978, 48, t. 6: 170.
Thasos: Sapouna Sakellarakis E., 1978, 49, t. 6: 189.
Vrokastro, Kreta: Blinkenberg C., 1926, 63, fig. 35. Sapouna Sakellarakis, 1978, 48, t. 6: 169.

Podobne tem fibulam so fibule iz Mulino della Badie: Müller Karpe H., 1959, t. 6: 25. Kilian K., 1973, 12, Karte 2; in pa zlasti fibule iz Škocjana-Brežca: Ruaro Loseri L., 1977, t. 22: 259/4; 17: 183/7; morda pa tudi fibule iz Mosta na Soči: Marchesetti C., 1885, t. 5: 10; 1893, t. 12: 5. Podoben ploščat lok, vendar dolgo nogo in čepek na loku pa ima tudi fibula iz Pherai: Kilian K., 1975, t. 31: 835.

6. enozankaste polmesečaste fibule – tip IX 1 po C. Blinkenbergu oz. IX d po E. Sapouna Sakellarakis (sl. 2)

Beocija: Blinkenberg C., 1926, 188.
Egina: Blinkenberg C., 1926, 188. Sapouna Sakellarakis E., 1978, 109, t. 46: 1526.
Lefkandi, Euboia: Sapouna Sakellarakis E., 1978, 109, t. 46: 1527. Popham M. R., Sackett L. H., 1980, Pl. 149: 45, 1–2; 188: 36, 23.
Skyros: Sapouna Sakellarakis E., 1978, 109, t. 46: 1528–1529.
Tachi pri Thebah: Blinkenberg C., 1926, 187. Fig. 211.
Thebe: Blinkenberg C., 1926, 190 s.
Thisbe: Blinkenberg C., 1926, 188. Coldstream J. N., 1977, 204, Fig. 66 c.
Grčija: Blinkenberg C., 1926, 187 ss.

Podobne temu tipu, le da imajo asimetrično veliko nogo, so fibule iz Aten, iz Kerameika: Müller Karpe H., 1962, 106, Fig. 24: 6–11.

7. enozankaste kavkaške polmesečaste fibule (sl. 2)

Alagir: Muscarella O. W., 1965, Fig. 5: 29.
Kamunta: Muscarella O. W., 1965, Fig. 5: 28.
Kurtalija, Dalla Koban: Museum f. Ur- und Frühgeschichte, Berlin, neobjavljeno.

Podobna tem fibulam je fibula iz Vergine: Andronikos M., 1969, 232, Eik. 72, P. 113.

8. frigijske fibule – tip A I po Canerju (sl. 2, 5)

Afyon: Caner E., 1983, 55, t. 11: 161.
Ankara: Caner E., 1983, 53, t. 10: 153–154.
Ankara–Konya: Muscarella O. W., 1967, 18. Caner E., 1983, 52, 55.

Bogazköy: Caner E., 1983, 59, t. 15: 203–205.
 Ciper: Caner E., 1983, 54, op. 6, 4.
 Gordion: Caner E., 1983, 52 ss, t. 10: 146–149, 151, 155–158; 11: 159–160, 162–173; 12: 13: 184, 188 B–191 A; 14; 15: 197–201. Muscarella O. W., 1967, 17 ss, Pl. 5; 6: 29. Young R. S., 1981, 210 s, Pl. 91: 35–48; 92: 52–53.
 Izmir: Blinkenberg C., 1926, 186 s, Fig. 209. Caner E., 1983, 52, t. 10: 144, 145.
 Karaburun: Caner E., 1983, 57, t. 13: 188.
 Lindos: Sapouna Sakellarakis E., 1978, 123, t. 50: 1614 A, B.
 Midovo mesto: Caner E., 1983, 52, op. 9.
 Palaepaphos: Karageorghis V., 1983, Pl. 163: 1, Fig. 168: 81.
 Simav: Caner E., 1983, 52, 57, 59, t. 10: 143; 13: 187; 16: 211.
 Yazilikaya: Caner E., 1983, 57, t. 13: 185–186.

9. frigijske fibule – tip A IV po Canerju (sl. 9)

Afyon: Caner E., 1983, 71, 75, t. 24: 292; 32: 390.
 Akşehir, Koçyağiz ali Koçyazi köyü: Caner E., 1983, 71, 74, t. 25: 299, 300; 29: 363, 364.
 Alişar: Caner E., 1983, 78, t. 33: 408.
 Ankara: Caner E., 1983, 81, t. 34: 426. Blinkenberg C., 1926, 215, Fig. 241.
 Argivski Heraion: Blinkenberg C., 1926, 216. Caner E., 1983, 78, op. 44.
 Aşağı Piribeyli köyü – Emirdağ: Caner E., 1983, 74, t. 30: 367.
 Bogazköy: Caner E., 1983, 71 ss, t. 23: 291; 24: 298; 25: 301, 303, 309, 310; 31: 379, 383; 33: 403; 34: 436, 437, 439; 35: 440–448.
 Çatma pınar köyü – Emirdağ: Caner E., 1983, 75, t. 31: 377.
 Çikrik köyü: Caner E., 1983, 72, t. 25: 302.
 Demre: Caner E., 1983, 71, t. 23: 290.
 Dinar: Caner E., 1983, 71, 74 s, 81, t. 24: 294, 295; 29: 365–366; 31: 386; 32: 389; 34: 424.
 Düver: Caner E., 1983, 80 s, t. 421, 425.
 Efez: Caner E., 1983, 81, t. 34: 438.
 Eğret: Caner E., 1983, 71, Pl. 23: 286.
 Ekişehir: Caner E., 1983, 74 s, 81, t. 29: 361 A; 31: 384–385.
 Eşme: Caner E., 1983, 74, t. 30: 369.
 Gordion: Caner E., 1983, 72 ss, 80 ss, t. 25: 301, 303–305, 307–310; 26–29: –361; 30: 371–376; 31: 378, 380–382; 32: 397; 33: 398–402, 410; 34: 417–418, 428–431, 435; 35: 449–458, 460–461.
 Hacilar: Caner E., 1983, 74, t. 29: 362.
 Ialisos, Rodos: Sapouna Sakellarakis E., 1978, 124, t. 50: 1619–1620; 51: 1621–1622.
 Ihsaniye, Yenice köyü: Caner E., 1983, 80, t. 34: 416.
 Karaburun: Caner E., 1983, 80, t. 34: 422.
 Kirşehir: Muscarella O. W., 1967, 19.
 Kültepe: Caner E., 1983, 83.
 Lindos, Rodos: Sapouna Sakellarakis E., 1978, 124, t. 51: 1623–1626.
 Manisa: Caner E., 1983, 71, t. 23: 284–285.
 Masat: Caner E., 1983, 77, 83.
 Midovo mesto: Caner E., 1983, 76, t. 33: 406.
 Mityline: Muscarella O. W., 1967, 19.
 Olympia: Blinkenberg C., 1926, 216 s.
 Paros: Sapouna Sakellarakis E., 1978, 124, t. 51: 1629.
 Perachora: Muscarella O. W., 1967, 19.
 Phana, Chios: Sapouna Sakellarakis E., 1978, t. 51: 1628.
 Pherai: Kilian K., 1975, 153, t. 58: 1728, 1729.
 Riserva del Truglio: Lazio 1976, t. 10: 21.
 Samos: Sapouna Sakellarakis E., 1978, 124, t. 51: 1627. Muscarella O. W., 1967, Pl. 6: 30; 7: 33–34, 38.
 Tavşanlı: Caner E., 1983, 71, t. 23: 287, 297.
 Uşak: Caner E., 1983, 74, 81, t. 30: 368; 34: 432.
 Yazilikaya: Caner E., 1983, 80 s, t. 33: 415; 34: 423.

10. dvoankaste polmesečaste fibule z visoko ramenasto nogo – tip »Basarabi« (sl. 5)

Balta Verde: D. Berciu, E. Comsa, *Mat. si Cerc. Arh.* 2, 1956, 251 ss, Fig. 61: 3.

Basarabi: Bader T., 1983, 80, t. 27: 178–179.
Breg-Frög: K. von Hauser, *Mitt. Zentr. Komm.* NF 17, 1891, 24 ss, Beil. 2 : 1. W. Modrijan, *Carinthia* I 147, 1957, 3 ss, Abb. 4: 2.
Kalendenberg: Pescheck C., 1942, t. 25: 2–3. (sl. 4: 8, 9).
Tolmin: Goriški muzej, Nova Gorica. (sl. 4: 1).

11. železne dvoankaste polmesečaste fibule s polkrožno nogo oz. brez ohranjene noge (sl. 5).

Breg-Frög: NHMW, neobjavljeno.
Dalj: Arheološki muzej Zagreb, neobjavljeno.
Duga gora: D. Balen Letunić, v: *Arheološka istraživanja na karlovačkom i sisačkom području*. Izd. Hrv. arh. dr. 10 (1986) 46, sl. 4: 6.
Klein Glein: C. Dobiati, *Das hallstattzeitliche Gräberfeld von Kleinklein und seine Keramik*. Schild von Steier, Beih. 1 (1980) t. 7: 8. B. Teržan, *Arh. vest.* 38, 1987, 416, sl. 1: 11.
Križna gora: Urleb M., 1974, t. 3: 21.
Most na Soči: Marchesetti C., 1893, t. 13: 8. Teržan B. et al., 1984–85, t. 130: 13.
Rifnik: F. Stare, *Arh. vest.* 2, 1951, 189, t. 3: 1.
Šmihel: Guštin M., 1979, t. 39: 5.
Tolmin: Svoljšak D., 1974, Y 176: 4.

12. dvoankaste polmesečaste fibule z z vrezi okrašenim robom loka – tip »Tolmin« (sl. 6)

Bischofshofen: podatek A. Lipperta, neobjavljeno.
Bled: podatek P. Bitenc, (sl. 17).
Dalj: de Marinis R., Guštin M., 1975, Fig. 7.
Fischau: J. Szombathy, *Mitt. Anthr. Ges. Wien* 54, 1924, t. 7: 781.
Mokronog: Gabrovec S., 1973, t. 1: 4.
Most na Soči: Teržan B. et al., 1984–85, t. 118: 5.
Tolmin: Svoljšak D., 1974, Y 178: 1.

K tej vrsti bi morda lahko prišeli tudi fibulo iz Prédmeřic: L. Donečka, *Pam. arch.* 4–5, 1934–35, 110.

13. dvoankaste polmesečaste fibule, okrašene z iztolčenimi bunkami – tip »Križna gora« (sl. 9)

Črnomelj: Dular J., 1983, t. 5: 2.
Križna gora: Urleb M., 1974, 54 (grob 72), t. 21: 1; 24: 16.
Most na Soči: Teržan B. et al., 1984–85, t. 121: 1.
Sveto: C. Marchesetti, *I Castellieri preistorici di Trieste e della regione Giulia* (1903) t. 16: 17.
Škocjan-Brežec: Ruaro Loseri L. et al., 1977, t. 4: 47/1; 8: 96/1; 12: 150/1; 21: 236/1; 20: 228/3; 31: 18/3.
Šmihel: Guštin M., 1979, t. 60: 9; 41: 13.
Trnovo pri Pirski Bistrici: sl. 3: 1.
Unec pri Rakeku: M. Urleb, *Arh. vest.* 7, 1956, 292 ss, t. 2: 1.

14. dvoankaste polmesečaste fibule, okrašene z žigosanimi krožci – tip Aubonne (sl. 9).

Aubonne: de Marinis R., Guštin M., 1975, Fig. 9: 5.
Bischofshofen: podatek G. Tomedi, neobjavljeno.
Hallstatt: Kromer K., 1959, t. 62: 2.

15. dvoankaste polmesečaste fibule (neokrašene) – tip Ljubljana (sl. 6)

Metlika-Borštek: J. Dular, *Arh. vest.* 30, 1979, 67, t. 2: 1.
Breg-Frög: K. von Hauser, *Mitt. Zentr. Komm.* NF 10, 1884, Fig. 17.
Gaisheim: W. Torbrügge, *Die Hallstattzeit in der Oberpfalz*. Materialh. z. bayer. Vorgesch. 39 (1979) t. 156: 1.
Križna gora: Urleb M., 1974, t. 2: 17; 24: 5.
Ljubljana: Puš I., 1971, t. 52: 2.

Most na Soči: Marchesetti C., 1893, t. 14.
Škocjan-Brežec: Ruaro Loseri L. et al., 1977, t. 9: 109/1.
— Smihel: Guštin M., 1979, t. 46: 10; 43: 1.
Tolmin: Gabrovce S., 1970, t. 10: 37.

Polmesečaste fibule pa so znane še iz Kobarida: Kossack G., 1959, 292, Lesaua: Sundwall J., 1943, 37, fig. 20 c.

¹ Kossack G., 1959, 25, 32, 41 ss, 82, 101 s, 291, Taf. 154 D. Kossack eksplicitno ne opredeli enozankastih polmesečastih fibul iz slovenskih in italijanskih najdišč.

² Gabrovce S., 1970, 24 ss, 41, karta 7.

³ de Marinis R., Guštin M., 1975. V »slovenski tip« sta vključila le enozankaste polmesečaste fibule iz Slovenije in severne Italije in dvozankaste fibule. Poimenovanje »slovenski tip« rabi za to, da polmesečaste fibule ločita od t. i. grebenastih fibul, značilnih za bolonjsko-estensko področje. Cfr. tudi Sundwall J., 1943, 35, Abb. 20.

⁴ V tem ekskurzu niso upoštevane nekatere balkanske priredbe polmesečastih fibul, ker gre večinoma le za maloštevilne primerke in še te imajo le redko ohranjene grobne celote: cfr. npr. de Marinis R., Guštin M., 1975, 15. Prav tako ne obravnavam polmesečastih obezkov iz japonskega področja, ki so zelo podobni polmesečastim fibulam in imajo gotovo podoben pomen: cfr. Miroslavljević V., 1957, t. 3, 4. Bakarić L., 1986, t. 1: 2. *Prehistorija* 1980, 54, sl. 32.

⁵ Ruaro Loseri L. et al., 1977, t. 17: 183/7; 22: 259/4. Svoljšak D., 1974, Y 170: 2, 175: 1. Marchesetti C., 1885, t. 5: 10. Urleb M., 1984, 42. — cfr. Sapouna Sakellarakis E., 1978, t. 6: 170–173. Caner E., 1983, t. 3: 26 A–D. Popham M. R., Sackett L. H., 1980, Pl. 113: 15–16.

⁶ Ruaro Loseri L. et al., 1977, t. 17: 183/1–13; 7: 77/4; 9: 112/11; 19: 209/3. Müller-Karpe H., 1959, 125. Pahić S., 1972, 15 ss, t. 20: 3. Stare F., 1954, t. 27: 3. Stare F., 1975, t. 16: 4; 26: 12; 41: 13, 11; 58: 5. Vinski Gasparini K., 1973, t. 104: 12. Knez T., 1967, t. 1: 18. Gabrovce S., 1973, 348, t. 11: 3–4. Bačić B., 1957, t. 13. Teržan B., 1987, 68 s, sl. 45.

⁷ Svoljšak D., 1974, Y 170: 1. Ruaro Loseri L. et al., 1977, t. 10: 124/1; 13: 154/2. PJZ 5, 1987, t. 30: 18–19. Batović Š., 1981, 118, sl. 10: 2. Carancini G. L., 1975, 203 s, t. 46: 1421, 1422 ipd., 109 E. Sorodne, čeprav z majhno vazasto glavico so npr. tudi igle iz Ljubljane oz. Slovenije: Stare F., 1954, t. 7: 4. Puš I., 1982, t. 44: 1. Müller-Karpe H., 1959, t. 118: 7, 1.

⁸ Ruaro Loseri L. et al., 1977, t. 22: 259/1–6. Za polmesečasto fibulo cfr. Caner E., 1983, t. 3: 26 A–D. Sapouna Sakellarakis E., 1978, t. 6: 187, 173. Za listasto fibulo z usločnim lokom cfr. Guštin M., 1973, 468 s, karta 2.

Gabrovce S., 1973, 357, t. 12. von Eles Masi P., 1986, 68 ss, t. 40–41: 600–611.

⁹ von Eles Masi P., 1986, 72, 59, t. 33: 477; 35: 532; 36: 549; 37: 557; 42: 624.

¹⁰ Cfr. npr. Ruaro Loseri L. et al., 1977, t. 18: 186/1. Marchesetti C., 1893, t. 12: 6. Puš I., 1971, t. 41: 2. Kromer K., 1959, t. 10: 1. Berg F., 1962, t. 23: 1. Dal Ri L., 1988, Abb. 7. von Eles Masi P., 1986, t. 41: 621 (za slednji dve fibuli je datacija le okvirna).

¹¹ Kossack G., 1959, t. 154 D. Kromer K., 1959, t. 96: 5; 175: 5, 1; 186: 2.

¹² Müller-Karpe H., 1959, 21 ss, t. 6: 25. Kilian K., 1973, 12, Karte 2.

¹³ de Marinis R., Guštin M., 1975, 6. Fig. 5. Za polmesečasto fibulo, von Eles Masi P., 1986, t. 42: 623, 622, 625, 624. Caner E., 1983, 205, Abb. 4 b, t. 3: 28. Kilian K., 1975, t. 31: 835. Za žvale: von Hase F. W., 1969, 39 s, t. 20: 252–254. Za nož: Bianco Peroni V., 1976, t. 42: 365, 364. Rihovsky J., 1972, 67 ss, t. 26–27.

¹⁴ Johannowsky W., 1969, 41 ss, Fig. A a. Johannowsky W., 1974, 212 s, t. 3: 7. Kromer K., 1959, t. 251. Za pas cfr. Kilian Dirlmeier I., 1972, 98 ss, t. 72: 614.

¹⁵ Blinkenberg Chr., 1926, 63 s, Fig. 34, 35, 36. Sapouna Sakellarakis E., 1978, 48 s, t. 6: 169–189. Caner E., 1983, 33 s, t. 2: 24 A, D–H, 25 A–B; 3: 26–35. Kilian K., 1975, 78, t. 31: 834. Popham M. R., Sackett L. H., 1980, Pl. 113: 15–16.

¹⁶ Blinkenberg Chr., 1926, 185 ss, Fig. 211, 212, 213. Sapouna Sakellarakis E., 1978, 109, t. 46: 1526–1529.

¹⁷ Coldstream J. N., 1977, 58 s, 64, 204, Fig. 14 d, 66 c. Müller-Karpe H., 1962, 65 ss, Abb. 24: 6–11. Popham M. R., Sackett L. H., 1980, Pl. 149: 45, 1–2; 188: 36, 23.

¹⁸ Muscarella O. W., 1965, 234 ss, Pl. 58: 5, 28–29.

¹⁹ Andronikos M., 1969, 137, 230 ss, Eik. 72, P. 113. Radt W., 1974, 125, 143, t. 38: 24.

²⁰ Muscarella O. W., 1967, 16 ss, 19 s, App. A, Pl. 5; 6: 31–32; 17. Caner E., 1983, 51 ss, 69 ss, t. 10–15, 23–35. Young R. S., 1981, 198 ss, 102 ss, 269 ss. Cfr. tudi Boardman J., 1981, 102, Abb. 96, ki meni, da so fibule morda rabile kot vrednostno – plačilno sredstvo. Za nižjo datacijo gomile W-cfr. Boehmer R. M., 1984, 259 s. Za Ciper: Karageorghis V., 1983, t. 163: 81.

- ²¹ Bader T., 1983, 80 s, t. 27: 178, 179. Pescheck Chr., 1942, t. 25: 2-3. Teržan B., 1987 b, 418 s, op. 16, sl. 3. Cfr. Caner E., 1983, t. 10: 143 ss, in op. 20.
- ²² Guštin M., 1979, t. 39: 5. Teržan B., 1987 c, 7 ss; 1987 b, 419 ss, sl. 4.
- ²³ Bader T., 1983, 77 ss, pos. t. 26-29: 224 A; 48. Gergova D., 1987, 44 ss, t. 13-14: 179. Gabrovec S., 1970, 24 ss, karta 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10. Mitrevski D., 1987, 35 s, fig. 32-35. Teržan B., 1987, c, 10 ss.
- ²⁴ Sandars N. K., 1966, 873 ss; 1974, pos. 197 ss. Kossack G., 1970, 139 ss. Za križne ataše: Garašanin D., 1954, t. 48: 1-2. Za fiale in vrček z Glasinca cfr. Čović B., 1983, 147 ss, pos. t. 32: 1. Young R. S., 1981, 114 ss, Fig. 75, Pl. 61 F, J, M ipd. Teržan B., 1987 c, 17. Na Balkanu pa so ohranjeni tudi frigijski jezi-kovni relikvi: Katičić R., 1976, 130 ss. Šašel J., 1975, 374.
- ²⁵ Cfr. op. 13 in seznam najdišč 12 h karti 6. Za dvoankaste fibule, okrašene z vrezji, cfr. Müller-Karpe, 1959, t. 113: A2, E1. Puš L., 1971, t. 49: 3.
- ²⁶ Cfr. seznama najdišč 13 in 14 h karti 9.
- ²⁷ Cfr. npr. Ruaro Loseri L. et al., 1977, t. 8: 96/1; 12: 150/1 ipd. Urleb M., 1974, t. 24: 16. Dular J., 1983, t. 5: 2. Guštin M., 1973, 470 ss, sl. 2. PJZ 5, 1987, 158 ss.
- ²⁸ Vzore jim je verjetno iskati v enozankastih fibulah z iztolčenimi bunkami kot npr. v Škocjanu-Brežcu, v enozankastih fibulah, okrašenih s punciranimi krožci, kot npr. v Mostu na Soči in v Este, ter v dvoankastih lopotmesečastih fibulah z razmeroma ozkim lopotkom, okrašenim s punciranimi krožci: Guštin M., 1979, t. 50: 4. Marchesetti C., 1893, t. 12: 5. Von Eles Masi P., 1986, t. 42: 624. Ruaro Loseri L. et al., 1977, t. 20: 228/3.
- ²⁹ Muscarella O. W., 1967, 18 ss, Pl. 6: 31-32. Caner E., 1983, 69 ss, t. 23-35.
- ³⁰ Szombathy J., 1912-13, 148 s, Fig. 92. Snodgrass A. M., 1964, 93 ss. Desborough d'A. V. R., 1972, 308 ss. Fig. 39 C, D. Müller-Karpe H., 1962, 73 s, Abb. 27: 6, 8; 10: 1. Popham M. R., Sackett L. H., 1979, Pl. 149: 47, 18; 245 A, B, D. Andronikos M., 1969, 261 ss, Eik. A, B, D. 10-102; 8, 14, 12 ipd. Radt W., 1974, 137 s, t. 41: 1, 3, 5, 8. Mikulčić I., 1966, t. 4: 8, cfr. Kilian K., 1975 b, t. 60: 8 (grobna celota iz gomile iz Visoj-Beranci je pri Mikulčiću drugače sestavljena kot pri Kilianu! Sestav groba, kot ga predlaga Kilian, se ne zdi verjeten zaradi heterogenih elementov glede na žensko in moško nošo - glej npr. Teržan B., 1984, 204 ss, sl. 4). Andrea Z., 1976, t. 11: 3; 6: 2. D. Mitrevski, *Arch. lug.* 25, 1988.
- ³¹ Stegmann-Rajtar S., 1984, 213 s, t. 2: 1.
- ³² Szombathy J., 1912-13, 141, Fig. 41-45. Avila R. A. J., 1983, t. 36: 893, 895, 896; 37: 897; 38: 912, 913 ipd. Popham M. R., Sackett L. H., 1979, Pl. 244 A, B. Andronikos M., 1969, 269 ss, Eik. 106: 8 ipd. Andrea Z., 1976, t. 11: 2; 6: 1 ipd.
- ³³ Hencken H., 1971, 23 ss, 163 ss, Fig. 132. Gabrovec S., 1988, karta (dopolnjeno z najdišči: Škocjan, Magdalenska gora, Veruchhio. Gentili G. V., 1988, 242 ss, fig. 167). Cfr. še Boardman J., 1981, 59 ss, Abb. 24.
- ³⁴ Frey O. H., 1976, 71 ss, fig. 1: 1; 2. Dobiak C., 1987, 15 ss, karte 6.
- ³⁵ Cfr. Lisičar P., 1973, 4, Fig. e, t. 3: 8. Batović Š., 1984, 42, Fig. 2: 3. Coldstream J. N., 1977, 168 ss, Fig. 55 d, e.
- ³⁶ von Eles Masi P., 1986, t. 119: 1463. - cfr. Muscarella O. W., 1967, Pl. 16: 85; 12: 66. Caner E., 1983, t. 46: 702, 705 ipd.
- ³⁷ Muscarella O. W., 1967, 63 ss, Pl. 11: 59-60. Malnati L., 1984, 75 s, op. 99, t. 20: B 3. - cfr. Sapouna Sakellarakis E., 1978, 126 ss, t. 53: 1164, 1666, 1667, 1669; 52: 1655.
- ³⁸ Lazio 1976, 95 ss, t. 10: 21.
- ³⁹ Muscarella O. W., 1967, 59 s. Young R. S., 1981, 79 ss, 271 s, Pl. 78. Coldstream J. N., 1977, 265 s. Boardman J., 1981, 100.
- ⁴⁰ Muscarella O. W., 1967, 58 ss, App. C, Pl. 7. Boehmer R. M., 1973, 149 ss. Caner E., 1983, 209, 193 ss, t. 72. Boardman J., 1981, 103 ss. Parzinger H., Sanz R., 1986, 177 ss, Abb. 7. Kilian Dirlmeier I., 1985, 215 ss. Za fibule cfr. seznam najdišč h karti 9.
- ⁴¹ Jacobstahl P., 1956, 178 s, Fig. 582-584. Kastelic J., 1960, 5, t. 1: 4. Gabrovec S., 1964-65, 34, 37, t. 2-5. PJZ 5, 1987, 43 s, 47, t. 3: 14. Frey O. H., 1969, 72. Markoe G., 1985, 350 s: U 8, 363; Comp. 9 (za lotosove liste).
- ⁴² Gabrovec S., 1960, 32 ss. PJZ 5, 1987, t. 3: 2. Snodgrass A. M., 1964, 72 ss; 1971, 33 ss. Coldstream J. N., 1977, 148 s. Schauer P., 1978, 129 s.
- ⁴³ Barth F. E., 1980, 211 ss, Abb. 1: 6. Montelius O., 1904, Pl. 198: 4. Snodgrass A. M., 1964, 13 ss. Borchhardt J., 1972, 63 ss. Coldstream J. N., 1977, 148.
- ⁴⁴ PJZ 5, 1987, t. 3: 4. Caner E., 1983, 147 ss, 165 ss, t. 59: 1025, 1031, 1032 ipd; oz. t. 63: 1144, 1145, 1148. Muscarella O. W., 1967, 24 s, Pl. 14: 72 a. O izdelavi frigijskih fibul in njihovi posebnosti s posebno vdeto peresovino v lok fibul, kar spominja na podoben način izdelave pri nekaterih balkanskih fibulah, kot npr. pri vaških vozlastih, pa cfr. Muscarella O. W., 1967, 50 s.
- ⁴⁵ Caner E., 1983, 193 ss, t. 77-81: 22 d.
- ⁴⁶ Za razlike v ženski in moški noši na Dolenjskem cfr. Teržan B., 1985.
- ⁴⁷ Cfr. npr. Boehmer R. M., 1973.
- ⁴⁸ Muscarella O. W., 1967, App. A. Young R. S., 1981, 197.
- ⁴⁹ Cfr. npr. Muscarella O. W., 1967, 51 ss. Caner E., 1983, 201 ss, T. C. Boehmer R. M. 1973.

- ⁵⁰ Müller-Karpe H., 1962, 126, Abb. 24: 5–13, 25. Popham M. R., Sackett L. H., 1980, 159, Pl. 188: 36, 23; 145: 1, 2. Andronikos M., 1969, 137.
- ⁵¹ Cfr. Kilian Dirlmeier I., 1985, 215 ss.
- ⁵² Blinkenberg Chr., 1926, 189 s, Fig. 213. Cfr. Burkert W., 1977, 319 ss; 1979, 78 ss.
- ⁵³ Bevan E., 1986, 28 ss, 262 ss. Ptice-račke so pogoste tudi na drugih fibulah, zanimivo, da tudi na fibuli iz otroškega groba iz Lerne: cfr. De Vries K., 1974, 81, P. 15. Kačo pa bi morda lahko razpoznali v ornamentu cikcaka-
ste črte na fibulah: cfr. op. 13.
- ⁵⁴ Bevan E., 1986, 58 s. Burkert W., 1977, 234 ss.
- ⁵⁵ Lazio 1976, 95 ss, t. 10: 21. Johannowsky W., 1974, Fig. 7.
- ⁵⁶ Bevan E., 1986, 84 ss.
- ⁵⁷ Kromer K., 1959, 220, t. 251. Cfr. Kossack G., 1954, 27 ss, 55 s. Bevan E., 1986, 198 s, 206 ss.
- ⁵⁸ Kromer K., 1959, t. 33: 4; 151: 2; 179: 1 (labodi), t. 21: 5; 116: 9–10; 105: 5 (psi). Kossack G., 1959, t. 109: 1, 2; 111: 25; 122: 4 (labodi); t. 99: 13–14 (psi). Cfr. Bevan E., 1986, 115 s.
- ⁵⁹ Za nošnjo fibul cfr. Kossack G., 1959, 101 s, Abb. 17, t. 122: 1–6 – izjema. Hodson F. R., 1985, 187 ss, Fig. 1, 3.
- ⁶⁰ Za strukturo grobišča v Hallstattu cfr. npr. Kilian Dirlmeier I., 1971, 107, Abb. 1. Hodson F. R., 1980, 53 ss, Abb. 1–5.
- ⁶¹ Urleb M., 1974, 14 ss, sl. 3, 4, t. 24: 16, 5; 21: 103; 15: 13–21. Za nošo na Križni gori cfr. še Teržan B., 1978. Ruaro Loseri L. et al., 1977, t. 4: 47/1; 8: 96/1; 9: 109/1 itd. Guštin M., 1979, t. 39: 5; 41: 13; 43: 1. Teržan B. et al., 1984–85, t. 118: 5; 130: A 13. Dular J., 1984, t. 5: 2.
- ⁶² Urleb M., 1974, t. 3: 15–22. Teržan B. et al., 1984–85, t. 121 A.
- ⁶³ Ta analiza sloni izključno na objavi Urleb M., 1974, zato posameznih grobov ne citiram posebej.
- ⁶⁴ Za citirane grobove cfr. Ruaro Loseri L. et al., 1977.
- ⁶⁵ Za strukturo grobišč cfr. še Belardelli C. 1986, 297 ss, fig. 1: 2; 2, ki pa domneva, da so obstajali na grobiščih posebni predeli za otroške in ženske grobove, kar se zdi s stališča naše analize vprašljivo.
- ⁶⁶ Teržan B. et al., 1984–85, t. 118. Za lego tega groba na grobišču cfr. Gabrovec S., Svoločak D., 1983, list B 3. Analiza grobišča z Mosta na Soči (kronologija, sociološka struktura ipd.) je v pripravi.
- ⁶⁷ Za starejše ključe cfr. Vogt E., 1931. Za Cà Morto: Bertolone M., 1956–57, 38, t. 16: 10, Fig. 1: 13. Kossack G., 1956–57, 49 s. Za Este in Grossweikersdorf: Müller-Karpe H., 1959, t. 100: 2; 142: B 7. Za Schönberg: Schmid W., 1940, t. 32: 3. Za sestav depojev Ha B3 na Balkanu – cfr. npr. Teržan B., 1987 c, 9.
- ⁶⁸ Pauli L., 1978, 261 ss. Moosleitner F., Pauli L., Penninger E., 1974, t. 133: 11. Cfr. še Hell M., 1964, 283 s, Abb. 3: 2. Teržan B. et al., 1984–85, t. 27: F 3.
- ⁶⁹ Burkert W., 1977, 86, 161.
- ⁷⁰ Fogolari G., 1975, 171 s, 177 s, t. 69, 70. Calzavara L., 1984, 859 ss, fig. Kenner H., 1978–79.
- ⁷¹ Burkert W., 1977, 265 ss, 249. Bevan E., 1986, 116 s.
- ⁷² Gleirscher P., 1986, 178 ss, Abb. 1: 1–2; 2: 4. Egg M., 1986, 69 ss, Abb. 1, 2, 4, t. 14–13. Dal Ri L., 1988, Abb. 7.
- ⁷³ Cfr. npr. Fogolari G., 1975, 69 ss. Za diskusijo o Trojanskem ciklu pa npr. skeptično stališče – Finley M. I., 1977. Ross Holloway R., 1981, 97 ss.
- ⁷⁴ Cfr. npr. *Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba* (1964) zlasti razpravi: Gabrovec S., 1964, 215 ss in Katičić R., 1964, 9 ss; in Katičić R., 1976, 162 s, 179 ss. Fogolari G., 1975, 69 ss, kjer je opozorila tudi na problem domorodnih Euganejcev in »prišlekov« Venetov.
- ⁷⁵ Šašel J., 1975, pos. 372, 375 s, fig. 2. Šašel J., 1983, 16. Šašel J., 1987, 36 s.
- ⁷⁶ Sezname posameznih tipov polmesečastih fibul so nepopolni in rabijo zgolj za osnovno orientacijo.

ANDREA Z. (1976), Les tumuli de Kuç i Zi. – *Iliria* 6, 165–233.

ANDRONIKOS M. (1969), *Vergina I.*

AVILA R. A. J. (1983), *Bronzene Lanzen- und Pfeilspitzen der griechischen Spätbronzezeit.* – PBF 5/1.

BACIĆ B. (1957), Ilirsko žarno groblje u Kaštelu kod Buja. – *Jadr. zbor.* 2, 381–432.

BADER T. (1983), *Die Fibeln in Rumänien.* – PBF 14/6.

BAKARIĆ L. (1986), Rezultati novih istraživanja u Smiljanu. – *Vj. Arh. muz. Zagreb* 3/19, 129–140.

BARTH F. E. (1980), Falerensembles im Gräberfeld Hallstatt. – *Situla* 20–21, 211–217.

BATOVIĆ Š. (1981), v: *Nakit na tlu sjeverne Dalmacije od prapovijesti do danas.*

BATOVIĆ Š. (1984), Contribution aux études de la céramique corinthienne sur la coté

- orientale de l'Adriatique. *Vj. arh. hist. dalm.* 77, 37-62.
- BELARDELLI C. (1986), Necropoli ed analisi socio-rituali: l'area circumpalpina centro-orientale nella tarda età dei campi di urne. - *Dial. Arch.* 3. S., 4/2, 295-301.
- BERG F. (1962), *Das Flachgräberfeld der Hallstattkultur von Maieresch*. - Veröff. Österr. Arbeitsgem. Ur - Frühgesch. 4.
- BERTOLONE M. (1956-57), Tomba della prima età del ferro, con carrettino, scoperta alla Cà Morta di Como. - *Sibirium* 3, 37-40.
- BEVAN E. (1986), *Representations of Animals in Sanctuaries of Artemis and other Olympian Deities*. - BAR Int. Ser. 315.
- BIANCO PERONI V. (1976), *Messer in Italien*. - PBF 7/2.
- BITENC P. (1987), *Bled-Pristava. Izkopavanja v l. 1975, 1976 in 1978*. - Diplom. naloga FF Ljubljana, tipkopi.
- BLINKENBERG C. (1926), *Fibules grecques et orientales*. - Lindiaka 5.
- BOARDMAN J. (1981), *Kolonien und Handel der Griechen. Vom späten 9. bis zum 6. Jahrhundert v. Chr.*
- BOEHMER R. M. (1973), Phrygische Prunkgewänder des 8. Jahrhunderts v. Chr. Herkunft und Exports. *Arch. Anz.* 2, 149-172.
- BOEHMER R. M. (1984), Aššur-Taklak ein »Stadtaufseher« von Aššur unter Sargon II. oder Sanherib. *Baghdad. Mitt.* 15, 253-260.
- BORCHHARDT J. (1972), *Homeric Helms. Helmformen der Ägäis in ihren Beziehungen zu orientalischen und europäischen Helmen in der Bronze- und frühen Eisenzeit*.
- BURKERT W. (1977), *Griechische Religion der archaischen und klassischen Epoche*. - Die Religionen der Menschheit 15.
- BURKERT W. (1979), *Structure and History in Greek Mythology and Ritual*. - Sather Classical Lectures 47.
- CALZAVARA L. (1984), La zona pedemontana tra Brenta e Piave e il Cadore. V: *Aspes A. Il Veneto nell' antichità. Preistoria e protostoria* 2, 847-866.
- CANER E. (1983), *Fibeln in Anatolien* 1. - PBF 14/8.
- CARANCINI G. L. (1975), *Gli spilloni nell' Italia continentale*. - PBF 13/2.
- COLDSTREAM J. N. (1977), *Geometric Greece*.
- ČOVIĆ B. (1983), Importation of Bronze Vessels in the Western Balkans (7th to 5th Century). - *L'Adriatico tra Mediterraneo e penisola balcanica nell' antichità*, 147-154.
- DESBOROUGH V. R. d'A. (1972), *The Greek Dark Ages*.
- DOBIAT C. (1987), Perlen mit konzentrischen Ringen. - V: *Glasperlen der vorrömischen Eisenzeit* 2. - Marb. St. z. Vor- u. Frühgesch. 9, 15-38.
- DULAR J. (1983), Gomilno grobišče v Loki pri Črnomlju. - *Arh. vest.* 34, 219-244.
- EGG M. (1986), Die »Herrin der Pferde« im Alpengebiet. - *Arch. Korrb.* 16, 69-78.
- von ELES MASI P. (1986), *Le fibule dell' Italia settentrionale*. - PBF 14/5.
- FINLEY M. I. (1984), *Lost: the Trojan War. - Aspects of Antiquity. Discoveries and Controversies* [Penguin].
- FOGOLARI G. (1975), La protostoria delle Venezia. - V: *Popoli e civiltà dell' Italia antica* 4, 61-222.
- FREY O. H. (1969), *Die Entstehung der Situlenkunst*. - Röm. Germ. Forsch. 31.
- FREY O. H. (1976), La cronologia di Este nel quadro dei rapporti culturali con l'area hallstattiana. - *Este e la civiltà Paleoveneta a cento anni dalle prime scoperte. Atti dell' XI Convegno di Studi Etr. e Ital., Este-Padova* 1976 (1980), 69-84.
- GABROVEC S. (1960), Grob z oklepom iz Novega mesta. - *Situla* 1, 27-79.
- GABROVEC S. (1964), Problem severozahodnega področja Ilirov. - V: *Simpozij o teritorijalnom i hronološkem razgraničenju Ilira u praistorijsko doba*. Pos. izd. Cent. za balkanol. ispit. 1, 215-252.
- GABROVEC S. (1964-65), Halštatska kultura v Sloveniji. - *Arh. vest.* 15-16, 21-63.
- GABROVEC S. (1968), Grob s trinožnikom iz Novega mesta. - *Arh. vest.* 19, 157-188.
- GABROVEC S. (1970), Dvoznankaste ločne fibule. - *Godiš. Cent. balkanol. ispit.* 8, 5-65.
- GABROVEC S. (1973), Začetek halštatskega obdobja v Sloveniji. - *Arh. vest.* 24, 338-385.
- GABROVEC S., SVOLJŠAK D. (1983), *Most na Soči (S. Lucia)* 1 - Kat. in monogr. 22.
- GARASANIN D. (1954), *Katalog metala. Praistorija* 1.
- GENTILI G. V. (1988), Verucchio. - V: G. Bermond Montanari, *La formazione della città in Emilia Romagna. Catalogo della mostra*, 207-263.
- GERGOVA D. (1987), *Früh- und ältereisenzeitliche Fibeln in Bulgarien*. - PBF 14/7.
- GLEIRSCHER P. (1986), Stilisierte Frauenfiguren aus Südtirol und dem Trentino. - *Der Schlern* 60/3, 178-190.
- GUŠTIN M. (1973), Kronologija notranjske skupine. - *Arh. vest.* 24, 461-506.
- GUŠTIN M. (1979), *Notranjska. K začetkom železne dobe na severnem Jadranu*. - Kat. in monogr. 17.
- von HASE F. W. (1969), *Die Trensen der Früheisenzeit in Italien*. - PBF 16/1.
- HELL M. (1964), Das Hallstattgrab von Bruck an der Grogglocknerstrasse im Pinzgau/Salzburg. - *Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte von Stadt und Land Salzburg. Gedenschrift für Martin Hell* (1977), 277-285.

- HENCKEN H. (1971), *The Earliest European Helmets*. – 28. Bull. Amer. School Prehist. Research.
- HODSON F. R. (1980), Ramsauer und Hallstatt: eine Zwischenbilanz. – *Mitt. Anthr. Ges. Wien* 110, 53–59.
- HODSON F. R. (1985), Hallstatt: dry bones and flesh. – *Mortimer Wheeler Archaeological Lecture. Proc. Brit. Acad.* 71, 187–201.
- JACOBSTAHL P. (1956), *Greek Pins and their connexions with Europe and Asia*.
- JOHANNOWSKY W. (1969), Scambi tra ambiente greco e ambiente italico nel periodo precoloniale e protocoloniale e loro conseguenze. – *Dial. Arch.* 3/1–2, 31–43.
- JOHANNOVSKY W. (1974), Rapporti fra la Campania, l'Italia settentrionale, l'Europa centrale e i Balcani nell'età del ferro. – *Balkanica* 5, 204–213.
- KARAGEORGHIS V. (1983), *Palaepaphos-Skales. An Iron – Age Cemetery in Cyprus*. Ausgrabungen in Alt-Paphos auf Cypern 3.
- KASTELIC J. (1960), Nov tip halštatskega diadema v Sloveniji. – *Situla* 1, 3–26.
- KATIČIĆ R. (1964), *Suvremena istraživanja o jeziku starosjedilica ilirskih provincija*. – V: *Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba*. Pos. izd. Cent. za balkanol. ispit. 1, 9–58.
- KATIČIĆ R. (1976), *Ancient Languages of the Balkans*. – Trends in Linguistics. State-of-the-Art Reports 4–5.
- KENNER H. (1978–79), Zu namenlosen Göttern der Austria Romana Reitia. – *Schild von Steier* 15–16, 109–110.
- KILIAN DIRLMEIER I. (1971), Studien zur Ornamentik auf Bronzeblechgürteln und Gürtelblechen der Hallstattzeit aus Hallstatt und Bayern. – 50. Ber. Röm. Germ. Komm., 97–191.
- KILIAN DIRLMEIER I. (1972), *Die hallstattzeitlichen Gürtelbleche und Blechgürtel Mitteleuropas*. – PBF 12/1.
- KILIAN DIRLMEIER I. (1985), Fremde Weihungen in griechischen Heiligtümern vom 8. bis zum Beginn des 7. Jahrhunderts v. Chr. *Jb. Röm. Germ. Zentralmus.* 32, 215–254.
- KILIAN K. (1973), Zum italischen und griechischen Fibelhandwerk des 8. und 7. Jahrhunderts. *Hamb. Beitr. Arch.* 3/1, 1–39.
- KILIAN K. (1975), *Fibeln in Thessalien*. – PBF 14/2.
- KILIAN K. (1975b), Trachtzubehör der Eisenzeit zwischen Ägäis und Adria. – *Prähist. Zeitschr.* 50, 9–139.
- KNEZ T. (1967), Žarni grobovi v Bršljinu. *Arh. vest.* 18, 155–161.
- KOSSACK G. (1954), *Studien zum Symbolgut der Urnenfelder- und Hallstattzeit Mitteleuropas*. – Röm. Germ. Forsch. 20.
- KOSSACK G. (1954b), Pferdegeschirr aus Gräbern der älteren Hallstattzeit Bayerns. *Jb. Röm. Germ. Zentralmus.* 1, 111–178.
- KOSSACK G. (1956–57), Zu den Metallbeigaben des Wagengrabes von Cà Morta (Como). – *Sibirium* 3, 41–51.
- KOSSACK G. (1959), *Südbayern während der Hallstattzeit*. – Röm. Germ. Forsch. 24.
- KOSSACK G. (1970), *Gräberfelder der Hallstattzeit am Main und Fränkischer Saale*. – Materialh. z. bayer. Vorgesch. 24.
- KOSSACK G. (1980), »Kimmerische« Bronzen. – *Situla* 20–21, 109–143.
- KROMER K. (1959), *Das Gräberfeld von Hallstatt*.
- Lazio (1976), *Civiltà del Lazio primitivo*.
- LIPPERT A., TOMEDI G. (1986), Ein hallstattzeitliches Gräberfeld am Pestfriedhof in Bischofshofen – Salzburg. *Arch. Korbl.* 16, 427–440.
- LISIČAR P. (1973), Cenni sulla ceramica antica. – *Arch. Iug.* 14, 3–27.
- MALNATI L. (1984), Tombe arcaiche di S. Maria d'Anglona (scavi 1972–73). V: Castoldi M., Malnati L., *Studi e ricerche archeologiche in Basilicata. Quaderni di ACME* 4, 41–95.
- MARCHESETTI C. (1885), La necropoli di S. Lucia (Scavi del 1884). – *Boll. Soc. Adr. Sc. Nat. Trieste* 9, 94–162.
- MARCHESETTI C. (1893), Scavi nella necropoli di S. Lucia presso Tolmino (1885–1892). – *Boll. Soc. Adr. Scienze Nat. Trieste* 15, 3–336.
- de MARINIS R., GUŠTIN M. (1975), Qualche considerazione sulla cronologia e diffusione delle fibule semilunate. – *Preist. Alp.* 11, 1–17.
- MARKOE G. (1984), *Phoenician Bronze and Silver Bowls from Cyprus and the Mediterranean*. – Calif. Class. St. 26.
- MIKULČIĆ I. (1966), *Pelagonija u svetlosti arheoloških nalaza*. – Diss. et monogr. 3.
- MIROSAVLJEVIĆ V. (1957), Ilirski grob iz Udbine, *Opusc. arch.* 2, 5–20.
- MITREVSKI D. (1987), Bow Fibulae from Iron Age Sites in the Vardar Valley. *Arch. Iug.* 24, 29–42.
- MONTelius O. (1904), *La civilisation primitive en Italie* 2.
- MOOSLEITNER F., PAULI L., PENNINGER E. (1974), *Der Dürrnberg bei Hallein* 2. – Münch. Beitr. z. Vor- u. Frühgesch. 17.
- MÜLLER-KARPE H. (1959), *Beiträge zur Chronologie der Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen*. – Röm. Germ. Forsch. 22.
- MÜLLER-KARPE H. (1961), *Die Vollgriffschwerter der Urnenfelderzeit aus Bayern*. – Münch. Beitr. z. Vor- u. Frühgesch. 6.
- MÜLLER-KARPE H. (1962), *Die Metallbeigaben der früheisenzeitlichen Kerameikos Grä-*

- ber. - *Jb. Deutsch. arch. Inst.* 77, 59-129.
- MUSCARELLA O. W. (1965), A Fibula from Hasanlu. - *Amer. Journ. Arch.* 69, 233-240.
- MUSCARELLA O. W. (1967), *Phrygian Fibulae from Gordion*. - Monogr. Ser. 4.
- PAHIĆ S. (1972), *Pobrežje*. - Kat. in monogr. 6.
- PARZINGER H., SANZ R. (1986), Zum ostmediterranen Ursprung einer Gürtelhakenform der Iberischen Halbinsel. - *Madrid. Mitt.* 27, 169-194.
- PAULI L. (1978), *Der Dürrnberg bei Hallein* 3. - Münch. Beitr. z. Vor- u. Frühgesch. 18.
- PERONI R., CARANCINI G. L., CORETTI P., PONZI BONONI L., RALLO A., SARONIO MASOLO P., SERRA RIDGEWAY F. R. (1975), *Studi sulla cronologia delle civiltà di Este e Golasecca*. - Origines.
- PESCHECK C. (1942), *Die jungallstädtische Kultur in Reichsgau Niederdonau*. - Diss. Wien, tipkopi.
- PJZ 5 (1987), *Praistorija jugoslavenskih zemalja* 5. *Željezno doba*.
- POPHAM M. R., SACKETT L. H. (1979-1980), *Lefkandi I. The Iron Age*.
- PREHISTORIJA (1980), *Prehistorija*. - Serija vodica - Arheološki muzej Zagreb.
- PUŠ I. (1971), *Žarnogroblišna nekropola na dvorišču SAZU v Ljubljani*. - Razpr. 1. razr. SAZU 7/1.
- PUŠ I. (1982), *Prazgodovinsko žarno grobišče v Ljubljani*. - Razpr. 1. razr. SAZU, 13/2.
- RADT W. (1974), *Die früheisenzeitliche Hügelnekropole bei Vergina in Makedonien*. - PBF 20/1, 98-147.
- DALRI L. (1988), *Völs. Vor- und Frühgeschichte*. - *Völs am Schlern, 888-1988. Ein Gemeindebuch*, 105-135.
- RIHOVSKY J. (1972), *Die Messer in Mähren und dem Ostalpengebiet*. - PBF 7/1.
- ROSS HOLLOWAY R. (1981), *Italy and the Aegean 3000-700 B. C.* - Arch. Transatlantica 1.
- RUARO LOSERI L., STEFFE De PIERO G., VITRI S., RIGHI G. (1977), *La necropoli di Brežec presso S. Canziano del Carso*. Monogr. di Preist. 1.
- SANDARS N. K. (1966), Cimmerians, Phrygians, Achaemenians and SouthEast Europe. - *Actes du 7e Congres Intern. d. Scien. Prehist. et Protohist.* 2 (Praha), 873-877.
- SANDARS N. K. (1974), Thracians, Phrygians and Iron. - *Thracia* 3. *Primus Congressus Thracicorum (Serdicae)*, 195-202.
- SAPOUNA SAKELLARAKIS E. (1978), *Die Fibeln der griechischen Inseln*. - PBF 14/4.
- SCHAUER P. (1978), *Die urnenfelderzeitlichen Bronzeapanzer von Fillings*. Dept. Heute-Savoie, Frankreich. - *Jb. Röm. Germ. Zentralmus.* 25, 92-130.
- SCHMID W. (1940), *Der frühallstädtische Hortfund von Schönberg in Steiermark*. - *Germania* 24, 1940 195-204.
- SNODGRASS A. M. (1964), *Early Greek Armour and Weapons*.
- SNODGRASS A. M. (1971), *The first European body-armour*. - V: *The European Community in Later Prehistory. Studies in honour of C. F. C. Hawkes*, 33-50.
- STARE F. (1954), *Ilirske najdbe železne dobe v Ljubljani*. - Dela 1. razr. SAZU 9.
- STARE F. (1975), *Dobova*. - Pos. muz. Brežice 2.
- STEGMANN RAJTAR S. (1984), *Neuerkenntnisse zum Grab 169 von Brno-Obřany - Hallstatt Kolloquium Veszprém 1984*. - Mitt. Arch. Inst. Ung. Akad. Wiss. Beih. 3 (1986), 211-219.
- SUNDWALL J. (1943), *Die älteren italischen Fibeln*.
- SVOLJŠAK D. (1974), *Tolmin. La nécropole de l'age du fer ancien*. - *Inv. Arch. Jug.* 18, Y 169-178.
- SZOMBATHY J. (1912-13), *Altertumsfunde aus Höhlen bei St. Kanzian im österreichischen Küstenlande*. - *Mitt. Präh. Komm.* 2/2, 127-190.
- ŠAŠEL J. (1975), *L'anthroponymie dans la province romaine de Dalmatie*. - *Colloques internat. du CNRS 564. L'onomastique Latine, Paris 1975 (1977)*, 365-383.
- ŠAŠEL J. (1983), *K tisočletju pred rimsko zasedbo. V: Kelti, Kelti in njihovi sodobniki na ozemlju Jugoslavije*, 10-17.
- ŠAŠEL J. (1987), *I primordi di Aquileia nella politica di Roma*. - *Ant. Altoadr.* 30, 1987, 27-37.
- TERŽAN B. (1978), *O halštatski noši na Križni gori*. - *Arh. vest.* 29, 55-63.
- TERŽAN B. (1984), *Nošnja kao obilježje društvenih skupina između Drima i Devolla u starije željezno doba*. - *Duhovna kultura Ilira. Simpozijum Herceg Novi*, 197-214.
- TERŽAN B. (1985), *Poskus rekonstrukcije halštatske družbene strukture v dolenskem kulturnem krogu*. - *Arh. vest.* 36, 77-105.
- TERŽAN B. (1987), *Obredi in verovanje. V: Bronasta doba na Slovenskem*, 65-78.
- TERŽAN B. (1987b), *Arh. vest.* 38, 413-433.
- TERŽAN B. (1987c), *The Early Iron Age Chronology of the Central Balkans*. - *Arch. Jug.* 24, 7-27.
- TERŽAN B., Lo SCHIAVO F., TRAMPUŽ OREL N. (1984-85), *Most na Soči (S. Lucia)* 2. - Kat. in monogr. 23.
- URLEB M., (1974), *Križna gora pri Ložu. Halštatska nekropola*. - Kat. in monogr. 11.
- URLEB M. (1984), *Po arheoloških sledovih na Bistriškem*. - *Bistriški zapisi* 2 [Ilirska Bistrica], 36-43.
- VINSKI GASPARINI K. (1973), *Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj*.

- VOGT E. (1931), Die ältesten Schlüssel. – *Germania* 15, 142–145.
- de VRIES K. (1974), A Grave with Figured Fibula at Lerna. – *Hesperia* 43/1, 80–104.
- YOUNG R. S. (1981), *The Great Early Tumuli. The Gordion Excavations. Final Reports 1.* – Univ. Museum Monogr. 43.

DIE HALBMONDFIBELN

ÜBER DIE KULTURVERBINDUNGEN ZWISCHEN DER ÄGÄIS UND DEM CAPUT ADRIAE

Zusammenfassung

Den Ausgangspunkt der Untersuchung stellt die Halbmondfibel, einer der sogenannten Leittypen der älteren Hallstattzeit im Südostalpenraum dar, denn an ihr können beispielhaft einige Fragen zu den Kulturbeziehungen in Südosteuropa aufgezeigt werden.

Nach G. Kossack¹ haben sich mit den Halbmondfibeln noch S. Gabrovec,² der nur die zweischleifigen Fibeln behandelt hat, und R. de Marinis und M. Guštin³ beschäftigt. Im Gebiet von *Caput Adriae* und in ihrem Hinterland zeigen sich deutlich zwei Gruppen der Halbmondfibeln, beide treten in mehreren Varianten auf. Die einschleifigen Fibeln mit einem verhältnismäßig schmalen Bügel streuen zwischen Etsch (Adige) – Tal und Ljubljana (**Abb. 1**). Die seltenen Fibeln mit einem breiten verzierten Halbmondbügel aus den inneralpinen Tälern Tirols sind eine späte Variante dieses Fibeltyps (**Abb. 16**). Eine weitere Variante der einschleifigen Halbmondfibeln stellen die Fibeln dar, deren breiter verzierter Bügel noch mit Tierfigürchen geschmückt ist. Sie sind jenseits der Alpen verbreitet, in Hallstatt und in Bayern (**Abb. 7**).

Die zweite Gruppe von Halbmondfibeln bilden die zweischleifigen, die vom Soča-Tal bis zur unteren Donau jenseits des Eisernen Tores verbreitet sind. Auch hier sind mehrere lokale Varianten deutlich zu erkennen (**Abb. 1, 5–7, 9**).

Die einschleifigen Halbmondfibeln findet man ausser in den schon erwähnten Gebieten (*Caput Adriae* und Alpenordrand) noch in Süditalien – in Apulien, Kampanien und Sizilien, dann in der Ägäis, wo man zwischen einer ägäischen Gruppe, die sich zwischen Kreta und der Südwestküste Kleinasiens erstreckte, und einer böotischen bzw. attisch-böotischen Gruppe unterscheiden muss (**Abb. 2**). In Kleinasien bzw. Anatolien gibt es eine phrygische Gruppe, und weiter östlich noch eine kaukasische Gruppe (**Abb. 2**).

Stellen wir nun die Frage nach der Chronologie der einzelnen Gruppen. Aufgrund der Gräber aus Škocjan (Gombač 183)^{4–6} und Tolmin (Grab 441)⁷ scheint es gerechtfertigt das Auftreten der einschleifigen Halbmondfibeln dieser Art im Gebiet von *Caput Adriae* im 9. Jh. zu suchen. Wie die Gräber aus Škocjan und Este zeigen, bleiben diese Fibeln bis in das frühe 7. Jh. in Mode. In den inneralpinen Tälern bleiben sie in einer lokalen Variante bis in die Stufe Ha D hinein in Gebrauch.¹⁰ Besonders interessant scheinen die Fibeln aus Hallstatt zu sein, da dort ganz lokal geprägte Varianten der Halbmondfibeln vorkommen (**Abb. 13**).¹¹

In Süditalien ist das älteste Stück aus Mulino della Badia bekannt.¹² Die Halbmondfibel aus Andria bei Bari stammt aus einem Fundkomplex, der sich in das 8. Jh. datieren lässt. Der Form nach ähnelt sie sowohl den Fibeln aus Eгна als auch denen aus Xanthos. Das Ornament ist mit dem der Fibeln aus Peterbühel bei Völs, Bled, Ephesos und Pherai zu vergleichen.¹³ Die Fibeln aus Capua und Suessula datiert W. Johannowsky in die Stufe Capua II a. Bemerkenswert ist die Ähnlichkeit zwischen den Fibeln aus Suessula und Stična (**Abb. 11**), darum ist auch eine ähnliche Zeitstellung sehr wahrscheinlich, während die Fibeln aus dem Grab 94 aus Hallstatt jünger sind.¹⁴

Die kleinen Halbmondfibeln aus der Ägäis vom Typ II e nach Blinkenberg bzw. II d nach Sapouna Sakellarakis bzw. II f 2 nach Caner stammen entweder aus Gräbern oder aus Heiligtümern. Die kretischen Tholoi-Gräber, besonders das aus Fortetsa, und die Gräber aus Lefkandi sind in das 10. bis 9. Jh. zu datieren, während die Tempelfunde ein Fortleben dieser Variante der Halbmondfibeln in das 8. bis 7. Jh. vermuten lassen.¹⁵

Eine entwickeltere Variante der Halbmondfibel stellen die böotischen Fibeln, Typ IX l nach Blinkenberg bzw. IX d nach Sapouna Sakellarakis dar. Coldstream datiert sie in die spät-geometrische Zeit, einige Exemplare weist er sogar in die subgeometrische Zeit. Für ihre Zeitstellung und ihr Auftreten scheinen die Gräber aus Lefkandi wichtig zu sein. Die Fibeln aus dem Grab 41 aus Kerameikos aus Athen stellen nämlich eine Sonderform dar und könnten nicht für die Datierung der böotischen Halbmondfibeln verwendet werden.¹⁷ Eine lokale Variante der Halbmondfibeln ist aus dem nordkaukasischen Bereich bekannt. Muscarella schlug

für sie eine Datierung in das 7. bis 6. Jh. vor, was man zur Diskussion stellen sollte.¹⁸ An die kaukasischen Exemplare erinnert eine Halbmondfibel aus Vergina, die von Andronikos in das frühe 8. Jh. gestellt wurde.¹⁹

In Anatolien bzw. Phrygien sind die zwei Haupttypen der Halbmondfibeln mit mehreren Varianten vertreten. Die Verwendungszeit der Fibeln vom Typ XII 7 A und 7 nach Muscarella bzw. vom Typ A I, 1–2 nach Caner ist durch den Tumulus W und Körtes' Hügel III markiert. Das Auftreten der Fibeln mit Buckeln vom Typ XII 9 nach Muscarella bzw. Typ A IV, 1–4, nach Caner wird in die Mitte des 8. Jhs. gesetzt. In der Variante A IV 4 nach Caner blieben sie noch in der ersten Hälfte des 7. Jhs. in Mode.²⁰

Dieser chronologische Überblick zeigt deutlich, dass die ägäischen Halbmondfibeln schon im 10. bis 9. Jh. auftraten, somit stellen sie zur Zeit die ältesten Exemplare vor. Wenig später, spätestens im 9. Jh. sind sie schon im Gebiet von *Caput Adriae* bekannt geworden. Diese stehen auch typologisch den ägäischen Fibeln am nächsten. Ab Mitte des 9. Jhs. sind attische, um 800 schon böotische, phrygische und sehr wahrscheinlich auch kaukasische Varianten ausgebildet. Danach kann man lokale Entwicklungen verfolgen.

Kehe wir zu den zweischleifigen Halbmondfibeln zurück. Die zweischleifigen Halbmondfibeln mit sanduhrförmigem Fuss, meistens aus Eisen, sind von Oltenien / von der unteren Donau (Balta Verde, Basarabi) bis zu den Ostalpen (Kalendenberg, Tolmin) verbreitet (**Abb. 4: 1, 8, 9; 5**). Wenn man diese Fibeln mit den phrygischen Fibeln vom Typ A I, 1–2 vergleicht, kommt ihre Ähnlichkeit unverkennbar zur Geltung. Ihr Vorbild möchte man gern in den phrygischen Fibeln sehen, was aber wegen ihres gleichzeitigen Auftretens sowohl auf dem Balkan als auch in Phrygien noch nicht zu klären ist.^{21–22} Der sanduhrförmige Fuss ist kennzeichnend auch für die anderen Varianten der zweischleifigen Bogenfibeln, deren Kerngebiet an der unteren Donau zu suchen ist. Da sie nicht älter als aus dem frühen 8. Jh. sind,²³ bleibt die Frage der eventuellen Priorität der Entstehung noch offen. Dass Verbindungen zwischen der Phrygien und dem Balkan bestanden, zeigen z. B. auch einige Bronzegefäße (Sofronievo, Beograd, Glasinac) und Gefäße mit Tierprotomen, die als Nachahmungen von Bronzekesseln mit den Tierprotomen zu betrachten sind.²⁴ So möchte man gern in der Donau eine »Verkehrssader« zwischen dem östlichen Mittelmeer /Schwarzen Meer/ und dem Balkan bis zu der Mitteleuropa /Karpatenbecken/ sehen.

Einen östlichen »Verbreitungsschwerpunkt« kann man auch bei den Halbmondfibeln mit Randverzierung beobachten (**Abb. 6**). Interessant dabei ist, daß z. B. die Fibel aus Bled (**Abb. 17**) die Charakteristika von diesem Typus mit der von einschleifigen Fibeln vereinigt. Auch für diesen Typ von Fibeln kann man eine Datierung in das späte 8. und frühe 7. Jh. annehmen.²⁵

Die nächste typische Gruppe der zweischleifigen Halbmondfibeln ist durch einen breiten, mit Buckeln verzierten Bügel gekennzeichnet. Auffallend ist, dass sie eigentlich nur auf das westliche Slowenien beschränkt ist (**Abb. 3, 7**). Die alpinen Exemplare sind nämlich mit punzierten Kreisaugen verziert, was auch für die westhallstädtische Variante der einschleifigen Halbmondfibeln gilt.²⁶ Im Vergleich mit den anderen Typen der Halbmondfibeln gewinnen sie erst in der 1. Hälfte des 7. Jhs. an Bedeutung.²⁷ Eine lokale Entwicklung aus den älteren Fibeln erscheint zwar am plausibelsten,²⁸ aber eine lokale Nachahmung der phrygischen Fibeln mit Buckeln vom Typ XII nach Muscarella ist ebenfalls nicht auszuschließen. Dafür fehlen jedoch Beweise.

Die Halbmondfibeln sind nicht der einzige Nachweis von Verbindungen zwischen dem *Caput Adriae* und der Ägäis. Ein zusätzliches Argument kann man in den eisernen Schwertern sehen, die aus der Škocjan-Mušja jama (Fliegenhöhle – **Abb. 8: 3**) und aus Brno-Obřany stammen. Es handelt sich nämlich um einen Typ von Schwertern, der in Griechenland zu den Leittypen der geometrischen Zeit gehört.^{30–31} Ähnliches gilt auch für die eisernen Lanzenspitzen aus der Škocjan-Mušja jama (**Abb. 8: 4–5**), für die die besten Vergleichsstücke in Makedonien und in der Ägäis zu finden sind.³² In dem Votivhortfund von Škocjan befinden sich auch Fragmente von Kegelhelmen (**Abb. 8: 1**) die zwar von Picenum bis Slowenien streuten, ihre Vorbilder aber auf Kreta und im Nahen Osten haben.³³

Zu den Hinweisen für die Ost-West Beziehungen gehören noch einige Typen von Glasperlen,³⁴ ein protokorinthischer Skyphos aus Pula³⁵ und ein Fragment einer Fibel aus Golasecca, die zum Typ H der phrygischen Fibeln nach Caner gehört.³⁶ Aus Italien sind noch andere phrygische Fibeln bekannt, so z. B. aus Pithecusae, Contrada Madonella bei Siris, S. Maria d'Anglona und Riserva del Truglio.^{37–38} Diese Fibeln sind deswegen von Bedeutung, weil sie auch in den griechischen Heiligtümern vorkommen, und weisen darauf hin, dass es in dieser Zeit zu einer »Öffnung« Phrygiens zum Westen gekommen ist (**Abb. 9**). Gewisse Zeugnisse dafür bringen auch die literarischen Quellen.^{39–40}

Einen zusätzlichen Beweis für die Kontakte zwischen *Caput Adriae* und der Ägäis birgt das bekannte Panzergrab aus Stična (Abb. 10).

Vermutlich ostgriechischer Herkunft ist die Bronzephiale,⁴¹ nach östlichen bzw. griechischen Vorbildern sind sehr wahrscheinlich der Bronzeanzug⁴² und der Beschlag eines Helmes (Abb. 10: 2)⁴³ gefertigt worden. Dazu möchte ich noch die Knotenfibel und den Blechgürtel hinzufügen. Die Fibel hat ihre besten Vergleichsstücke in einigen Fibeln vom Typ J III und N III nach Caner (Abb. 10: 3) Ihr Hauptverbreitungsgebiet stellt Phrygien und die ostgriechische Küste Kleinasiens dar. Sie werden dem ausgehenden 8. Jh. und der 1. Hälfte des 7. Jhs. zugewiesen.⁴⁴ Interessant dabei ist, dass einige Fibeln zusammen mit phrygischen Gürteln gefunden worden sind, zu denen gewöhnlich ein Griffbügel gehört, der jenem der Fibeln sehr ähnelt. In diesem Sinne ist vielleicht die Kombination von der Fibel und dem Blechgürtel aus Stična zu verstehen (Abb. 10: 3-4).⁴⁵⁻⁴⁶ Könnte man in dem Krieger von Stična einen lokalen Herrscher, der nach phrygischer Art⁴⁷ gekleidet wurde, vermuten? Wie ist er dazu gekommen und was steckt dahinter? – Das sind noch unbeantwortete Fragen.

Aus diesen seltenen Mosaiksteinchen kann man zwar keine Schlüsse über die Verbindungen zwischen dem *Caput Adriae* und der Ägäis ziehen, doch zeigt sich eine Grundtendenz. Die früheren Beziehungen aus dem 9. bis 8. Jhr. fanden ein anderes, breiteres Echo auf kulturellem Niveau (z. B. in der Tracht / Halbmondfibeln / und in der Technologie / Anfang der Eisenbearbeitung/) als die späteren während des 7. Jhs., als diese nur in den Gräbern der »Oberschicht« spürbar sind. So liegt die Vermutung nahe, dass sich in dieser späteren Epoche die Kontakte auf einem anderen Niveau entwickelt haben, und vielleicht mehr auf Handelsbeziehungen liegen.

Stellen wir noch die Frage nach der Aussage der Halbmondfibeln.

In Phrygien sollen sie zur Tracht der Aristokratie gehört haben. Es ist interessant, dass die Fibeln vom Typ XII 7 nach Muscarella in dem Hügel W in Gordion vorkommen, in dem eine jüngere Person, sehr wahrscheinlich weiblichen Geschlechts, bestattet wurde.⁴⁸ Als berühmtes Beispiel könnte man auch das Relief von Ivriz aus der Zeit um 735 anführen. Dargestellt ist der König Warpalawas (der eine Fibel trägt) vor einem Vegetations- bzw. Fruchtbarkeitsgott.⁴⁹

Aus den spärlichen Angaben sei der Schluss erlaubt, dass in der Ägäis und in Griechenland die Halbmondfibeln vorwiegend in den Gräbern von Frauen und Kindern vorkommen, so z. B. in den schon erwähnten Gräbern von Kerameikos, Lefkandi, Vergina usw.⁵⁰ Andererseits sind sie als Votivgaben in Heiligtümern vom 8.-7. Jh. geweiht worden. Auffallend ist, dass es sich stets um sogenannte Frauenheiligtümer handelt, wie das Athene-Heiligtum von Ialiso auf Rhodos, die Artemis-Heiligtümer von Ephesos, Pherai, Ikaria, sowie das Afaia-Heiligtum von Agina.⁵¹

Einen weiteren Hinweis zum Verständnis ihrer Aussage birgt vielleicht die Darstellung auf Londons böotischer Fibel. Deutlich zu erkennen sind der Herr und die Herrin der Tiere. Einerseits Herakles im Kampf mit dem Löwen – ein Herr der Tiere, ein »chthonisch-olympisches Doppelwesen«, wie ihn zuletzt W. Burkert bezeichnete.⁵² Andererseits Potnia theron – die Herrin der Tiere ist hier mit den Gänsen oder sogar Schwänen vergesellschaftet, aber auch Schlangen sind abgebildet. Die Wasservögel als Attribute der Potnia theron symbolisierten die Herrschaft über Wasser und Fruchtbarkeit, besonders die Schwäne stehen eng mit der Geburt und dem Gebären in Zusammenhang. Was die Schlangen, chthonische Wesen betrifft, sind sie als Symbol von Leben und Tod zu verstehen. Die Schlange spielt aber auch bei den Mysterien der Geburt eine gewisse Rolle und ist eine Wächterin der Kinder.⁵³ Die Rolle von Potnia theron geht in archaischer Zeit auf verschiedene griechische Göttinnen über: die bedeutendste und ausgeprägteste ist Artemis, aber auch im Athena-Heiligtum in Lindos auf Rhodos und im Heraion von Samos wurde z. B. einer frühen Potnia theron geopfert.⁵⁴

Trotz der sehr seltenen bekannten Gräbern aus Italien scheint es, dass die Halbmondfibeln auch hier zur Frauentracht gehört haben, was die Gräber aus Suessula und Riserva del Truglio zeigen. Die Halbmondfibel aus Suessula ist mit Wasservögeln geschmückt. Wie schon erwähnt sind die Fibeln aus Stična und Hallstatt der aus Suessula sehr ähnlich. Auf der Fibel von Stična befindet sich eine Ente mit Hörnern (Abb. 11, 12). Wenn man dieses Attribut des Wasservogels zu verstehen versucht, dann darf man nicht übersehen, dass Artemis mit einem Beinamen Tauropolos benannt wurde.⁵⁶ Die Fibeln aus Hallstatt, die auch zur einen Frau gehörten, sind in der Form einer Sonnenbarke mit den Vögeln und den zwei Pferden gestaltet. Das Pferd ist eines der Begleiter der Potnia theron – hippon, ein Symbol des Chthonischen. Solch eine Herrin der Tiere wurde Artemis Orthia.⁵⁷

Ähnliche Symbolik ist auch aus den anderen alpinen-bayerischen Halbmondfibeln zu entnehmen. Auf den Fibeln sind nach irgendeiner Regel entweder Wasservögel/ Schwäne oder

Hunde abgebildet. Ähnlich wie Wasservogel gehören Hunde zu den Begleitern der Herrin der Tiere, Artemis, wenn sie als Göttin der Jagd, als Herrin über den Tod, ihre Beute erlegt.⁵⁸

Bemerkenswert ist, dass sowohl in Hallstatt als auch in Bayern diese Fibeln nur in Frauengräbern vorkommen, bis jetzt mit nur einer einzigen Ausnahme.⁵⁹ Einen besonderen Aspekt in der Problematik zeigt die Verbreitung der Gräber mit Halbmondfibeln in dem Gräberfeld von Hallstatt. Sie sind über die ganze Nekropole »verstreut«. Man kann vielleicht in der Gruppierung der Gräber einzelne (Sozial)gruppen innerhalb des Gräberfeldes vermuten. Zu diesen Gruppen wird jedoch fast immer eine Frau mit Halbmondfibeln gehört haben (Abb. 13).⁶⁰

Auch in dem Gebiet vom *Caput Adriae* befinden sich Halbmondfibeln mit nur wenigen Ausnahmen meist in den Gräbern von Frauen, Jugendlichen und Kindern.⁶¹⁻⁶² Bemerkenswert ist auch ihre Verbreitung in einzelnen Gräberfeldern, so z. B. in Brežec bei Škocjan und Križna gora (Abb. 15), wo man eine Ähnlichkeit in der Struktur der Gräberfelder mit der von Hallstatt feststellen könnte.

In dem Gräberfeld von Križna gora sind einzelne Gruppen der Gräber erkennbar, zu denen ein oder zwei Männergräber gehören, die von mehreren Frauengräbern in verschiedener Trachten und Gräbern unbestimmter Geschlechtszugehörigkeit umgeben sind (Abb. 14). So liegt die Vermutung nahe, dass diese Gruppen die Sozialeinheiten z. B. im Sinne einer Familie darstellen. Zu den einzelnen Gruppen gehörte nach einer »Regel« auch eine Frau mit der Halbmondfibel (Abb. 14).⁶³

Auch im Gräberfeld von Brežec bei Škocjan sind mehrere Gruppierungen von Gräbern erkennbar. In zwei Fällen haben die Gräber mit den Halbmondfibeln innerhalb der einzelnen Gruppen eine besondere zentrale Lage. Bei der ersten Gruppe handelt es sich um die Gräber Sila 183 und 186, die sehr wahrscheinlich unterschiedlichen Generationen gehören, bei der zweiten um das Grab Gombač 47, die von bescheiden ausgestatteten Gräbern, meistens weiblichen Charakters, umgeben sind (Abb. 15). Diese Tatsache weist auf einen anderen, bedeutenden Status der Gräber mit Halbmondfibeln hin. Eine andere Position haben die Gräber Sila 259 und Gombač 150, die in der Nähe der Kriegergräber liegen. Diesen Kriegern, bewaffnet mit Schwertern, möchte man wegen ihrer dichten Gruppierung gern eine führende Rolle innerhalb des Gräberfeldes (bzw. der Gemeinschaft) zuschreiben. Und zu dieser Sozialgruppe hat auch eine Frau mit der Halbmondfibel gehört. Die anderen Schwertgräber und Gräber mit Halbmondfibeln befinden sich nämlich verstreut im Gräberfeld. Die Halbmondfibelgräber liegen aber öfters in der Nähe der Doppelgräber und Männergräber mit Nadeln (Abb. 15).

Demgemäß zeigt sich innerhalb des Gräberfeldes von Brežec bei Škocjan auch eine gewisse Hierarchie: eine führende Rolle hatte der Kriegergruppe mit Schwertern inne (Gombač 124 und zugehörige Bestattungen), die Mehrheit stellen die Gruppen mit je einem Schwertgrab, anderen Männergräbern (mit Nadel) und Frauengräbern mit unterschiedlicher Trachtausstattung. Die dritte Gruppierung wird von den Gräbern meist weiblichen Charakters gebildet (Sila 183-186 & Co, Gombač 47 & Co). Es ist interessant, dass die Gräber mit den Halbmondfibeln in allen Sozialgruppen vertreten sind (Abb. 15).⁶⁴

Trotz Verschiedenheiten in den beiden Gräberfeldern, die sehr wahrscheinlich lokal bedingt sind, kann man eine ähnliche Struktur feststellen: es zeigen sich gewisse Grabgruppierungen, die als Sozialeinheiten (im Sinne einer Familie oder Sippe) anzusehen sind, in denen die führende Rolle gewöhnlich von einem Mann eingenommen wurde. In fast jeder Gruppe ist auch eine Person mit Halbmondfibel vertreten.

Einen Schritt weiter hilft uns das Grab 1229 aus Most na Soči/ Santa Lucia, das auch eine zentrale Lage innerhalb einer Gruppe der Gräber inne hat. So möchte man gern an eine ähnliche Struktur wie in Križna gora oder Škocjan denken. Auf eine besondere Stellung dieses Grabes weist neben der Halbmondfibel noch ein Schlüssel hin.⁶⁶ Im Gebiet von *Caput Adriae* und Ostalpen findet man den Schlüssel nur in seltenen reich ausgestatteten Gräbern, wie z. B. im Grab mit Wägelchen von Ca Morta, Como, im Grab Benvenuti 277 aus Este und in den Hortfunden wie z. B. in dem aus Gross Weikersdorf und dem aus Schönberg. Sie alle sind in das 8. Jh. datiert.⁶⁷ Das reiche Frauengrab 68/2 aus Dürrnberg bei Hallein bringt aber den Beweis, dass die Beigabe von Schlüsseln in das Grab im Alpenbereich bis in die späte Hallstattzeit im Brauch geblieben ist.⁶⁸

Offensichtlich handelt es sich bei den Schlüsselträgern bzw. -trägerinnen um Personen mit einer besonderen Aufgabe in den Gemeinschaften. Wenn wir wieder einen Blick nach Griechenland werfen, erfahren wir, dass dort die Priesterin oft als Trägerin des grossen Tempelschlüssels, Kleidouchos, dargestellt wurde.⁶⁹

Besonders bemerkenswert ist, dass die bildlichen Darstellungen einer Schlüsselträgerin auf

Votivscheiben aus Montebelluna bei Treviso in Venetien zu finden sind, die ins 4.–3. Jh. zu datieren sind. Es steht fast ausser Zweifel, dass es sich um die Bilder einer Herrin der Tiere handelt. Unter ihren Begleitern befinden sich ein Hund und ein Raubvogel, die Symbole der Jagd und des Todes, aber auch Frösche und Schlangen, die in Zusammenhang mit Geburt, Fruchtbarkeit und Kindern stehen.

G. Fogolari sieht in diesen Scheiben von Montebelluna Votivgaben an Reitia, die bekannteste Göttin der Veneter. Reitia ist die Göttin der Frauen, die Göttin des Gebärens und des Heilens, was sowohl etymologisch als auch durch ihre anderen Beinamen wie Pora und Sainati bewiesen ist. Aufgrund eines anderen Beinamens, der in zwei Formen in Lagole vorkommt, Tribusati und Trumusiati, wurde eine trimorphe Göttin vermutet. Von einigen Forschern wurde sie mit Hekate verglichen.⁷⁰ Hekate ist aber als dunkle Seite von Artemis zu betrachten. Sie ist die Göttin des Todes, die Beschützerin der Tore – Hekate Kleidouchos, sie ist aber auch Geburtsgöttin. Interessant für unsere Untersuchung ist die Vermutung, dass sie bei den kleinasiatischen Karern verwurzelt zu sein scheint.⁷¹ Aus der Gegend sind nämlich auch die frühen Formen der Halbmondfibel bekannt (**Abb. 2**).

Der trimorphe Charakter der Herrin der Tiere- Potnia theron- wird auch durch einige anthropomorphe Anhänger aus dem Etsch/Adige Tal und aus Tirol angedeutet. Es handelt sich um weibliche Figürchen mit den Händen in der Form eines Tieres (Vogel, Pferd, Hund), die manchmal auch drei Gesichter aufweisen. Ein ähnliches Gesicht wie auf den Anhängern aus Sanzeno und Mechel-Meclo befindet sich auch auf der Halbmondfibel aus Peterbühel bei Völs (**Abb. 16**). Sowohl die Anhänger als auch die letztgenannte Fibel stammen aus Heiligtümern bzw. Opferplätzen,⁷² die als Beweis dienen können, dass der Halbmondfibel beim Kult dieser weiblichen Göttin, die im venetischen Bereich Reitia genannt wurde, eine besondere symbolische Bedeutung zugeschrieben werden muss.

Wenn dieser Versuch die Symbolik, die mit den Halbmondfibeln in Zusammenhang steht, aufzuzeigen einen Anspruch auf Wahrscheinlichkeit haben sollte, dann können wir folgende Hypothesen und Fragen formulieren: Die Halbmondfibel ist mit ihren Attributen (Wasservogel, Pferd, Hund, Schlange) als Symbolträgerin der Geburt und des Todes zu betrachten. Im ganzen Bearbeitungsgebiet (ausser vielleicht Phrygien) gehört sie zur Grabausstattung von Frauen, Jugendlichen und Kindern. Was für Personen wurden denn in diesen Gräbern bestattet? Sind es Frauen, die im Kindbett gestorben sind, sind es zu früh verstorbene Kinder, Bräute oder gar (geopferte?) Priesterinnen der Göttin?

Und letztlich: Wie auch immer der Trojanische Zyklus in Frage gestellt ist, galt von Homer bis Vergil als mythischer Vorfahr der Veneter Antenor, der nach dem Trojanischen Krieg von Paphlagonien in Kleinasien zum *Caput Adriae* übersiedelte.⁷³ Könnte man vielleicht in den Halbmondfibeln, die im Bereich von *Caput Adriae* während des 9. Jhs. erscheinen, die verblichenen Spuren dieser Geschichte ertasten, die sich nicht zuletzt auch in den vorgestellten religiösen Vorstellungen, besonders in Potnia theron – Reitia – Hekate widerspiegeln?

Wie schwer der Ethnos in der Vorgeschichte zu greifen ist, ist eine altbekannte Tatsache. Trotz archäologischer Skepsis hat Jaroslav Šašel für einen »venetischen Klang und Hauch« in den hallstattischen Gruppen Sloweniens, besonders in den westlichen Teilen, schon immer plädiert.^{74–75} Diese Studie möchte deswegen als ex voto seinem Gedenken und seinem Genie geweiht werden.